

סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה בקרב יוצאים בשאלה והקהילה החרדית

דוח מחקר

ד"ר כרמית כץ

בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב

ינואר 2020

מחקר זה נערך במימון יוצאים לשינוי ועמותת הלל יוצאים בשאלה

תקציר

רקע מדעי

בעשורים האחרונים חלה עלייה משמעותית בשיעורי הגירושין במדינות רבות בעולם. נתונים מהעולם מלמדים כי רוב הגירושין ניתנים להגדרה כ"גירושין טובים" הכוונה לגירושין המאופיינים במעבר ממצב קונפליקט ומתח למצב של רגיעה והסתגלות. גירושין אלה מסתיימים במצוקה מינימלית לילדים ואף מקדמים את התפתחותם הפיזית והנפשית של הילדים והמבוגרים במשפחה. עם זאת, חלק מסוים מהמשפחות שבהם מתרחשים גירושין יגיעו למצב של סכסוך גירושין בעצימות גבוהה. מדובר בתהליך גירושין שבו מתקיימות מחלוקות מתמשכות בעצימות גבוהה בין הצדדים. גירושין אלה מאופיינים באי-אמון הדדי קיצוני בין שני הצדדים, ברמות גבוהות של כעס ועוינות, באלימות מסוגים שונים בין ההורים, באי הסכמות מתמשכות בנוגע להורות ולתפקוד ההורי היומיומי ובמגעים תכופים עם המערכת המשפטית. סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה מחמירים את השלכות הגירושין על הילדים, אחת ההשלכות החמורות ביותר של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה היא פגיעה בקשר בין הילד לאחד מהוריו או עם שניהם, על פי רוב ההורה שאינו משמורן. בפגיעה בקשר הורה-ילד במצבי סכסוך גירושין בעצימות גבוהה הכוונה למצב שבו הילד מבטא רתיעה או סירוב גלוי לבלות זמן ולהיות בקשר עם אחד ההורים שלו. לאורך השנים ניטשו ויכוחים רבים ביחס לאופן ההמשגה של מקרים של פגיעה בקשר הורה-ילד. שני מושגים הפופולאריים והשכיחים ביחס לתופעה המופיעים בספרות המדעית הם ניכור הורי וסרבנות קשר, שני המושגים הללו מתייחסים לאותה תופעה, מצב שבו הילד מסרב באופן עיקש להיות בקשר עם אחד ההורים שלו, על פי רוב ההורה שאינו משמורן (הורה היעד), עם זאת קיים ויכוח משמעותי בין שתי התיאוריות הללו ביחס לגורמים המסבירים את הסיבה לפגיעה בקשר. התומכים בתיאוריה של הניכור ההורי סבורים כי מדובר בתהליך של הסתה והכפשה של הורה אחד כנגד ההורה השני שאליו נסחף באופן מכוון גם הילד. לעומת זאת, התומכים בתיאוריה של סרבנות קשר סבורים כי הסיבה לפגיעה בקשר אינה בהכרח הסתה של אחד ההורים אלא שמדובר בסיבות נורמאליות, טבעיות ומוצדקות, למשל סגנון הורי בעייתי או אף אלימות של ההורה. בספרות המדעית ניתן למצוא כתיבה ענפה אודות שני מושגים אלה, וכן בשנים האחרונות פותחו גם מודלים רב ממדיים המשלבים בין שני המושגים הללו ומציגים את התופעה של פגיעה בקשר הורה-ילד כרצף הנע מאיכות קשר גבוהה בין הילד להורה היעד לבין מצב של ניכור וניתוק הקשר.

למרות הויכוחים ביחס להגדרות התופעה ולגורמים המביאים לה יש תמימות דעים בספרות כי התופעה של פגיעה בקשר הורה-ילד היא תופעה המסכנת בצורה משמעותית את רווחתם ושלומם של הילדים. הספרות המדעית והשדה הקליני מצביעים על מספר התערבויות בתחום

המשפטי והטיפול להיעדרות במצבים אלה, ובכלל זה הטלת סנקציות על ההורה "המנכר", העברת הילד למשמורת הורה היעד, טיפול במחנות אינטנסיביים לילד ולהורים ועוד. גם ביחס לדרכי הטיפול היעילות ביותר קיים ויכוח ניכר. ככלל, הניסיון בשטח והספרות המדעית מלמדים כי מקרים אלה נחשבים בגדר תופעה קשה לטיפול הן במישור הקליני והן במישור המשפטי, ונראה כי אין פתרונות קסם לטיפול בתופעה.

ניכר כי לצד ההכרה הנרחבת במושגים אלה בספרות המדעית של ניכור הורי וסרבנות קשר יש מחסור אדיר בספרות אמפירית בתחום. מרבית הכתיבה האקדמית בתחום הינה תיאורטית ולא פעם מבוססת על דעות ותפיסות של הכותבים, ולא על מחקר מדעי אמפירי תקף ומהימן. המצב בישראל אף חמור יותר כאשר ניתן לזהות מספר מאמרים בודדים שנכתבו בנושא זה בישראל, ומלבד מחקר משפטי אחד שנעשה בתחום בשנים האחרונות אין בנמצא מחקרים נוספים. היעדר משמעותי זה בספרות תאורטית ואמפירית מועצם נוכח העיסוק בתופעה של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה ופגיעה בקשר הורה ילד בהקשר הספציפי של הקהילה החרדית כאשר אחד מההורים יצא בשאלה.

מטרות המחקר

המחקר הנוכחי מבקש לחקור באופן אמפירי בפעם הראשונה בישראל כמו גם בעולם את התופעה של פגיעה בקשר הורה-ילד במצבי סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה בהקשר הספציפי של הקהילה החרדית כאשר אחד מההורים יצא בשאלה. המחקר מבקש למפות באופן אמפירי את האופן שבו אנשי מקצוע בתחום לצד הורים שחזרו בשאלה מבינים את התופעה של פגיעה בקשר הורה-ילד, ומתמודדים איתה, וזאת במטרה להעשיר ולהעמיק את הידע התיאורטי והפרקטי בתחום.

שיטת המחקר

המחקר הנוכחי נעשה במתודולוגיה איכותנית תוך התבססות על הגישה של תיאוריה מעוגנת בשדה. מדובר במתודולוגיה שנועדה לבניית תיאוריה באמצעות כלים איכותניים ותוך התבססות על הפרשנויות והתפיסות הסובייקטיביות של הנחקרים בשטח. מתודולוגיה זו מתאימה במיוחד לבחינה של נושאים אשר עדיין לא נחקרו באופן משמעותי. שיטת המחקר שנבחרה הינה ראיונות עומק וכן ניתוח תמטי של מסמכים. ניתוח הנתונים נערך על פי השיטה של ניתוח תמטי, שהינה שיטה לזיהוי, תיאור ופרשנות של תמות מתוך סט של נתונים. הניתוח התמטי איפשר לארגן את המידע באופן עשיר ולפרש היבטים שונים של הנושא הנחקר.

מדגם המחקר כלל ראיונות עם 14 הורים שיצאו בשאלה, איש מקצוע אחד, ניתוח של 25

פסקי דין ו 20 תסקירים של עוסיות לסדרי דין.

ממצאי המחקר

ניתוח מקיף ומעמיק שנערך על כלל חומרי המחקר העלה מספר תמות מרכזיות אשר ידונו בהרחבה בפרק הממצאים. קווים לאפיון התופעה של סכסוך גירושין בעצימות גבוהה, פגיעה בקשר הורה-ילד בסכסוכי גירושין בעצימות גבוהה, פגיעה בקשר הורה-ילד בסכסוכי גירושין בעצימות גבוהה, פגיעה בקשר הורה-ילד בסכסוכי גירושין בעצימות גבוהה, פגיעה בקשר הורה-ילד בסכסוכי גירושין בעצימות גבוהה, וסוגיות הנוגעות לפרקטיקה במקרים של פגיעה בקשר הורה-ילד בסכסוכי גירושין.

באופן כללי ניתן להצביע על כך שסכסוך גירושין בעצימות גבוהה מתקיים תוך כדי תהליכי אסקלציה שזולגים מהמערכת הזוגית אל כלל המערכות האחרות הסובבות את הזוג: המערכת ההורית, המשפחה המורחבת, הקהילה והמערכות הפורמאליות. כך עוצמת הסכסוך, הקונפליקטים והמתחים זולגים לכל אחת ממערכות אלה. ההנחה היא כי הקהילה החרדית לוקחת חלק פעיל בתהליך אסקלציה זה, תהליך אשר עשוי להוביל לפגיעה בקשר הורה ילד. מדובר בתהליכים דו כיוונים, כך שהקונפליקט והמתחים זולגים חזרה מכל אחת מהמערכות למערכת הזוגית. כל למשל, התערבויות במערכות הפורמאליות עשויות להסלים את הסכסוך.

המלצות לפרקטיקה ולמדיניות

בהסתמך על ממצאי המחקר ולסקירת הספרות המחקר מבקש להציג מספר המלצות לפיתוח הטיפול והתמודדות בתחום: ראשית, הקמת מרכז רב תחומי להתערבויות במקרים אלה, שיכלול אנשי מקצוע מתחומים שונים - משפט ורווחה, אין צורך בהכרח להקים מרכזים חדשים וניתן להסב מרכזי טיפול קיימים למטרות אלה או לחילופין לעבות את המשאבים של מרכזי טיפול קיימים תוך עידוד וקידום שיתופי הפעולה בין אנשי מקצוע מתחומי הרווחה והמשפט. שנית, יצירת תחום מומחיות בטיפול בתחום, תוך הובלת התחום על ידי עובדים סוציאלים לסדרי דין, שלהם יש את הידע הרחב ביותר בתחום זה. המומחיות בתחום צריכה להתבסס על שלושה עולמות תוכן: טיפול משפחתי, התעללות בילדים וטראומה. קידום המומחיות תצריך השקעה ייעודית לפיתוח והטמעת תוכניות הכשרה והדרכה מלווה ושוטפת בנושא. שלישית, דרושה השקעה מרובה וייעודית של משאבים בתחום, למשל לא פעם משפחה אחת צריכה מספר מטפלים, יש צורך בהדרכה ייחודית לעובדים, ישיבות תיאום בין המטפלים השונים ועוד, כל אלה דורשים השקעת משאבים נוספים. לפיכך, תחום זה דורש השקעת משאבים מיוחדת. רביעית, יש להמשיך ולפתח מחקר בתחום, בעיקר מחקר שיעקוב אחר יעילות של התערבויות ומחקר כמותי שימדוד את היקף התופעה בארץ. לצד כל המלצות אלה אשר ייחודיות לכלל התחום של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה, חשוב להדגיש את ההמלצות הייעודיות להקשר הספציפי בו נערך המחקר הנוכחי והוא ההקשר של הורה יוצא בשאלה ומעורבות החברה החרדית. במקרים אלה יש הכרח לקדם את ההבנה של אנשי מקצוע

מדיסציפלינות שונות ביחס לתופעה ולתפקיד הפעיל שלוקחת החברה החרדית במקרים אלה. יתר על כן, יש הכרח לשלב בתוך תוכניות הכשרה לאנשי מקצוע את המקום המורכב בו שוהים ילדים בתהליכים קשים אלה ואת המחיר הנגבה מהם.

לוח עניינים

6.....	הקדמה
6-22.....	סקירת ספרות
22-24.....	שיטה
31 -25.....	ממצאים
32-34 עמ'.....	סיכום והמלצות
35-42 עמ'.....	רשימת מקורות

הקדמה

סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה מאופיינים בקונפליקט רב, מתח ואי אמון בין בני הזוג המתגרשים. קונפליקט זה עלול להיות מוחרף עקב יציאה בשאלה של אחד מהם, בייחוד לאור קיומם של מאבקי משמורת. עבור קהילות דתיות סגורות, כגון הקהילה החרדית, מאבק על המשך חינוכם של הילדים מקבל פן דתי וערכי. בן הזוג שיוצא לשאלה עלול לחוות ניכור קהילתי, כאשר בני משפחתו, חבריו ומכריו מתאגדים כנגדו ומספקים תמיכה כלכלית וחברתית לבן הזוג השני במאבקיו המשפטיים.

סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה

הגדרה ושכיחות

גירושין אינם רק סיום משפטי של קשרי נישואין בין שני צדדים, אלא תהליך משפחתי, רגשי ואישי בעל השלכות רבות משמעות על כל בני המשפחה. סורק (2017) מציגה שתי גישות ביחס לגירושין הקיימות בספרות המדעית: גישה אחת רואה בגירושין אירוע חיים שלילי וגורם סיכון העלול לפגוע ברווחה הנפשית של בני המשפחה (Pearlin, Schieman, Fazio & Meersman, 2005) וליצור מצוקה בקרב הילדים (Amato, 2000). לפי גישה זו, גם ילדים שלא מפתחים בהכרח הפרעות משמעותיות ברמה הקלינית בעקבות הגירושין עשויים לחוות בעקבות זאת רגשות של עצבות, בלבול וכאב (Marquardt, 2005). אכן מחקרים רבים מצאו קשר בין גירושין לבין בעיות התנהגות, בעיות פסיכולוגיות ובעיות לימודיות בקרב ילדים. יש שמסבירים כי הסתגלות של ילדים לאחר גירושין תלויה במידה רבה באיכות מערכות היחסים במשפחה, ובכלל זה באיכות מערכת היחסים בין הילד להורה הלא משמורן, ובאיכות מערכת היחסים בין ההורים הגרושים (Amato, Kane & James, 2011).

הגישה השנייה, לעומת זאת, שצמחה בעיקר בשני העשורים האחרונים, רואה בגירושין כאירוע בעל פוטנציאל לצמיחה ולתרומה חיובית למערכת המשפחתית. גירושין בגישה זו נתפסים כמעבר ממסגרת משפחתית המאופיינת בדיספונקציונליות וסכסוכים למערכת משפחתית חדשה מסתגלת ומתפקדת (Stewart, Copeland, Lane Chester, Malley, & Barenbaum, 1997). אכן, מחקרים מסוף שנות ה-90 של המאה הקודמת ומראשית שנות האלפיים החלו להתייחס לתהליך הגירושין כאל תהליך שעשוי להוביל לשינוי חיובי, כך למשל נמצא קשר בין גירושין לבין התפתחות כישורי חיים ופיתוח חוסן אישי (Brinkgreve, 2003; Eldar-Avidan, Hay-Yahia, & Greenbaum, 2009). סורק מציינת כי ייתכן שהשינוי בהתייחסות לגירושין ודגש על תרומתו

החיובית נובע בין היתר מהעלייה בשכיחות הגירושין בעשורים האחרונים ומן העובדה שגירושין נעשו תופעה מקובלת יותר ויותר מבחינה חברתית (להרחבה בנושא זה ראו, סורק, 2017).

גישה נוספת ביחס לגירושין מבקשת להבחין בין "גירושין טובים" לבין "סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה", שתי תופעות הנמצאות על רצף. המושג "גירושין טובים" נטבע על ידי אהרונס (Ahrons, 1994) לפני למעלה משני עשורים. לדידו גירושין טובים הם מצב שבו לאחר הגירושין ההורים, כמו שעשו כאשר היו נשואים, ממשיכים להיות אחראיים על הצרכים הרגשיים, הכלכליים והפיזיים של ילדיהם, ומצליחים לפתח דפוס יחסים של הורות משותפת. לעומת זאת, "סכסוך גירושין בעצימות גבוהה" מתייחס למצב הפוך שבו בתהליך הגירושין ואחריו קיימות מחלוקות מתמשכות בין הצדדים שמאופיינות באי-אמון הדדי, רמות גבוהות של כעס ועוינות, אלימות מילולית, איומים פיזיים, פרצי אלימות, אי הסכמות מתמשכות בנוגע להורות ולתפקוד ההורי היומיומי, ומגיעים תכופים עם המערכת המשפטית (American Bar Association, 2005; Johnston, 1992). הורים אלו ייטו לבטא האשמה וביקורת אחד כלפי השני, תוך נשיאה מעטה באחריות אישית (van der Wal, Finkenauer, & Visser, 2019). לעתים קרובות, לפחות אחד מההורים ישתמש בכוח ושליטה על מנת לקדם את רצונותיו, מבלי להתחשב בהשלכות הקונפליקט ארוך הטווח על הסתגלות ילדיו (Fotheringham, Dunbar, & Hensley, 2013).

ישנה כיום הסכמה כי שיעור מסוים, אם כי קטן, של זוגות המתגרשים יחוו גירושין מעין אלה. בישראל אין נתונים מדויקים לגבי שיעור המשפחות הנקלעות לסכסוך גירושין בעצימות גבוהה מתוך סך הזוגות המתגרשים. עם זאת, מחקרים שנעשו במדינות אחרות מלמדים על שיעורים של עד 10%. כך למשל, במחקר שנערך בארה"ב בקרב 120 זוגות הורים פרודים וגרושים נמצא כי בעוד רוב ההורים המתגרשים (91%) הגיעו להסכמות בעזרת עורכי דין ומגשרים, כ-9% היו זוגות שאופיינו ברמת קונפליקט גבוהה (Johnston, Lee, Olesen, & Walters, 2005).

גירושין בישראל

באופן כללי, גירושין בישראל נתונים לשני ערכאות משפטיות: בית המשפט האזרחי לענייני משפחה ובתי דין דתיים¹, שפועלים במקביל ובשיתוף (Hacker, 2008). על אף היותה מדינה דמוקרטית, לחוקי ההלכה היהודית יש משקל רב בתהליך זה. לפי חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין) תשי"ג-1953, ענייני נישואין וגירושין בין בני זוג יהודים מצויים בתחום

---

¹ קיימים בתי דין דתיים נפרדים עבור יהודים, מוסלמים ונוצרים. בהקשר זה אתמקד באוכלוסייה היהודית ובתי דין רבניים.

השיפוט של החוק הדתי ובתי הדין הרבניים, כאשר לבית הדין הרבני סמכות אקסקלוסיבית להעניק גירושין לבני זוג יהודים (Cohen-Almagor, 2018; Hacker, 2012).

בני הזוג יכולים להגיש תביעה לעניינים שקשורים לגירושין, כגון ביקורים, משמורת, חלוקת רכוש ודמי מזונות, לבית משפט אזרחי או דתי, והערכאה הראשונה אליה הוגשה התביעה תהיה בעלת הסמכות². הסכם גירושין בין בני זוג צריך להיות מאושר על ידי בית משפט אזרחי לענייני משפחה או בית דין רבני. במידה והצדדים מבקשים גירושין ללא ניסוח הסכם מוקדם, אזי הערכאה אליה הוגשה הבקשה דנה בתנאי הגירושין ובכל מקרה, ההליך הרשמי של הגירושין נתון לסמכות בית הדין הרבני. נתונים מעידים כי לבתי דין רבניים נוטים לפנות אנשים ממעמד סוציו אקונומי נמוך יותר, שלא שוכרים עורך דין. לרוב, קהל זה מבקש גירושין ללא ניסוח מוקדם של הסכם גירושין. על כן, לרוב מוצג בפניהם הסכם גירושין סטנדרטי של בית הדין הרבני שאורכו עמוד אחד והם חותמים עליו אוטומטית (Hacker, 2008).

בחירת הערכאה המשפטית יכולה להיות בעלת השלכות הרות גורל עבור בני הזוג, מה שהופך משמעותי בהינתן קונפליקט. חזקת הגיל הרך דומיננטית בבתי הדין הרבניים והאזרחיים כאחד, אך הם נבדלים משמעותית בענייני מתן משמורת, הסדרי ביקורים ודמי מזונות. בתי המשפט האזרחיים נוטים לנסח הסכמים מפורטים בהקשר למעורבות הממושכת של ההורים בחיי ילדיהם ומורה על דמי מזונות גבוהים יותר. בתי משפט אזרחיים, מנגד, מאמינים שגירושין מצריכים הסכם שכולל לוח זמנים של ביקורים, שיהיה ברור ומפורט ושיגביר יציבות וצפוי מראש. מנגד, בבתי הדין הרבניים התהליך נוטה להיות נמהר ונפוץ הסכם גירושין מעורפל, אחיד, כללי ופשוט. זאת, בשל האינטרס לממש את הגירושין במהרה שמא בני הזוג יחיו עם אחרים בעודם נשואים. ההסכם חסר לרוב התייחסות למשמורת מוסדרת של האב, כאשר בני הזוג במקרים רבים לא מודעים לזכויותיהם של ביקורים ומשמורת. כמו כן, בתי הדין הרבניים נוטים להורות על דמי מזונות נמוכים יותר, מעבר לרמה הסוציו אקונומית של בני הזוג. יש שטוענים ששופטים בבתי דין רבניים לא מודעים לצרכים של ילדים בחברה המודרנית וקובעים מזונות לפי הסטנדרטים של הקהילה החרדית המסורתית אליה הם שייכים (Hacker, 2008).

המונופול של בתי הדין הרבניים על הענקת הגירושין עלול להחריף את הקונפליקט בתהליך הגירושין, בייחוד עקב חוסר השוויון שבין נשים לגברים בהלכה היהודית הפטריארכלית. ההלכה לפיה פועלים בתי הדין הרבניים מותירה את האישה נתונה למשאלות הגבר, כאשר אישה

---

² מה שעלול להוביל למצב שמכונה מרוץ הסמכויות בין בני הזוג.

לא יכולה לדרוש גט, אלא זו זכותו של הגבר. לגבר מוענק הכוח לבחור לא לשחרר את אשתו מהנישואין, ועד שהוא מכריז שהוא מסכים להתגרש מאשתו, היא אינה יכולה להשתחרר מכבלי הנישואין ונותרת עגונה (Cohen-Almagor, 2018). במקרים רבים הגבר ישתמש בגט ככלי לסחיטה כלכלית, יאלץ את האישה לוותר על זכויותיה האזרחיות של רכוש ותמיכה ואף לוותר על משמורת (Leichter, 2014). לפי החוק בתי הדין הרבניים יכולים להטיל סנקציות על הגבר שמסרב לתת גט, אך זה קורה לעתים רחוקות ובייחוד כאשר הוא מצהיר שהוא רוצה בשלום בית בין הדין יעודד פיוס (Cohen-Almagor, 2018).

לסירוב הגט השלכות רבות כלפי האישה. אישה זו לא יכולה להינשא בשנית לפי ההלכה היהודית. במידה והיא מקיימת יחסים עם גבר אחר, היא עלולה להיחשב אישה מורדת ולאבד זכויות, כגון משמורת על ילדיה ומימון על ידי הגבר שהיא נשואה לו. כמו כן, ייאסר עליה להינשא למאהב שלה אם הגבר לו היא נשואה ימות או ייתן לה גט, אם היא תלד ילד מגבר אחר הוא ייחשב ממזר (Cohen-Almagor, 2018). מנגד, אם האישה היא זו לא מסכימה להתגרש, הגבר אינו חווה השלכות ואף יכול לקבל היתר רבני להתחתן מחדש (Cohen-Almagor, 2018).

סכסוך גירושין ושונות דתית בין בני הזוג

סקירת ספרות עדכנית העלתה שהגורם העליון שאחראי לשימור קונפליקט בין הורים לאחר גירושין הינו דאגה של הורה אחד לשלומם של הילד כשהוא בטיפול ההורה השני, ובייחוד כאשר הדאגה הינה להזנחה של צרכי הילד (Francia, Milliar, & Sharman, 2019). דאגה זו עלולה להוביל לפגיעה במערכת יחסים בין הילד לאחד מהוריו (Amato et al., 2011). ככלל במונח של פגיעה בקשר הורה-ילד הכוונה למצב שבו בעקבות התנגדות או סרבנות גלויה של הילד להיות בקשר עם אחד ההורים, על פי רוב ההורה הלא משמורן, נפגע הקשר בין הילד להורה זה באופן משמעותי עד כדי ניתוק פיזי מוחלט בין הילד להורה. עדויות מהשטח מלמדות כי הממדים הגבוהים של שיעור הגירושין מאלצים את בתי המשפט ומערכות הרווחה להתמודד יותר ויותר עם מקרים אלה של פגיעה בקשר הורה-ילד בעקבות סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה. בספרות המדעית כמו בשדה הקליני והמשפטי ניטשים ויכוחים רבים ביחס לאופן המשגה, ההערכה וההתערבות במקרים אלה בהם הילד מבטא רתיעה או סירוב גלוי לבלות זמן ולהיות בקשר עם אחד ההורים שלו (Baker, 2007; Friedlander & Walters, 2010; Johnston & Kelly, 2004).

הקונפליקט רווי המתח, חוסר האמון והחשדנות בין ההורים עלול להיות מוחרף על רקע של שונות דתית ולפגוע בקשר הורה ילד (Nica, 2018). מערכת המשפט בארצות הברית קבעה כי

מצבים מסוימים של שונות דתית בין הורים מצריכה פיקוח והגבלה, מתוך חשש שזה יסכן את ביטחון ורווחת הילדים והקשר עם הוריהם (Shulman, 2008a). מערכת המשפט האמריקאית אסרה, לדוגמה, על הורה נוצרי גרוש לדון באמונותיו הדתיות עם ילדיו, משום שעצם ביטוי אמונותיו הדתיות פגע בקשר בין הילדים לבין אמם היהודית³. ההנחה מאחורי החלטה זו היא שכל אדם חופשי להפיץ את אמונותיו הדתיות בהתאם לאמנה הראשונה, כל עוד זה לא פוגע בזכויותיו של אדם אחר (Shulman, 2008b). במקרים אלו הילדים הינם קהל שבוי, חיים תחת אמונות דתיות שנכפות עליהם ולכודים בין הנחיות ודרישות מוסריות ודתיות סותרות של הוריהם (Shulman, 2008a).

שונות דתית עלולה להחריף סכסוך גירושין אף במקרה שבו המשפחה משתייכת לקהילה דתית סגורה, כגון הקהילה החרדית, אותה אחד מההורים עזב מרצון או בכפייה כחלק מתהליך יציאה בשאלה (Nica, 2018). בייחוד כאשר הקונפליקט סובב מאבקי משמורת (Shulman, 2008b), קיימת סכנה שההורה הדתי או חברי קהילה אחרים, ישמיצו את ההורה שעזב את הדת דרך ביטוי אמונות דתיות (Shulman, 2008b). ייתכנו ניסיונות למניעת תקשורת ביניהם ובמקרה הקיצוני ניתוק קשר בין ההורה לילדיו (Zitter, 2018).

יציאה בשאלה

המונח יציאה בשאלה הוטבע בשנת 1991 על ידי האגודה ליוצאים לשאלה (אגודת הל"ל, 2019), מתוך הנחת היסוד ששאלת שאלות מייצגת את המצב הטבעי של ההווה (ברזילאי, 2004). תהליך היציאה בשאלה משמעו עזיבת המקום שבו לא ניתן לשאול (Frankenthaler, 2015): עזיבת הקהילה החרדית, בה ישנה חשיבות עליונה לשמירה על הסדר הפנימי ודרישה מהפרט למחויבות וציות אוטומטיים לקולקטיב (Shaffir, 1991; Frankenthaler, 2004). תהליך זה מלווה לרוב באתגרים חברתיים, כלכליים, משפטיים, אינטלקטואליים ולוגיסטיים (Berger, 2015), וכולל ניתוק מהקהילה החרדית, תקופת מעבר מבלבלת וכואבת ומאמצי השתלבות בחברה החילונית המודרנית (דורון, 2010).

הקהילה החרדית היא פונדמנטליסטית במאפייניה (Ozzano, Frankenthaler, 2004);

: (2009)

³ במקרה ספציפי מערכת המשפט אסרה על הורה נוצרי שהתגרש מאישה יהודייה לדון באמונה לפיה מי שאינו חולק את אמונותיו מועד לסיים את דרכו בגיהינום שם יעונה לנצח. אמונות אלה הובילו לדאגה ומצוקה רגשית אצל הילדים ואיימו על הקשר שלהם עם אמם ועל הערך העצמי שלהם.

1. תגובתיות גבוהה של הקהילה למה שנתפס כאיום על זהות הקולקטיב ועל מקומה המרכזי של הדת.

2. סלקטיביות: האידיאולוגיה נוצרת תוך בחירה בפרשנויות והיבטים מסוימים של הדת. הקהילה רואה עצמה כנבדלת מזרמים דתיים מתונים יותר.

3. תפיסה מוסרית דואליסטית של פנים וחוץ: האחר החיצוני מובנה כדמוני ומנוגד לקולקטיב, בו מצויים הטוב, הטוהר האור והאמת. על כן, מוטל על הקולקטיב להיאבק בו. חברי הקהילה נתפסים כיחידים סגולה.

4. כתבים קדושים נתפסים כאבסולוטיים ונטולי שגיאות.

5. אירועים היסטוריים מובנים כחלק מדפוס קוסמי, בו הטוב גובר על הרע באורח נס.

6. גבולות חברתיים ותרבותיים נוקשים כהגנה מפני חדירה חיצונית. מתקיימת הפרדה מגורמים חיצוניים באופן פיזי-גיאוגרפי (שכונות מגורים), תרבותי (שפה, לבוש, תרבות) ופסיכולוגי-רגשי (הבניית השונה כאויב). כחלק מכך, ישנה דרישה להתנהגות אחידה וקונפורמיזם מחברי הקהילה.

7. הנהגה סמכותנית חסרת אופוזיציה. מוענקת סמכות למנהיגים דתיים שנתפסים כפרשנים לגיטימיים של טקסטים קדושים.

כל אלו מסתכמים באופייה של הקהילה החרדית כחברה סגורה וטוטאלית בעלת מידת פיקוח גבוהה, שמוקיעה את השונה (דורון, 2010). ההשתייכות לקהילה מצריכה מחבריה פעמים רבות לפעול במסגרת מערכת ערכים משותפת ונורמות מוסריות מסוימות מהן לא מקובל לסטות. כחלק מאותן ציפיות ניתן למצוא מגורים במרחב גיאוגרפי תחום בקרב קהילה אדוקה ומלוכדת, לבוש אחיד (הפרדה ברורה בין בגדי נשים לבגדי גברים, צבעים אחידים), חוקים שנוגעים למזון, הפרדה מגדרית ותפקידי מגדר ברורים (דורון, 2010; Berger, 2015).

במסגרת הקהילה החרדית ערעור על הנורמות המקובלות ועל אורח החיים החרדי הוא

טאבו ונתפס כאיום. מחקרים שבחנו נרטיבים של יוצאים בשאלה מראים בעקביות כי ניסיונותיהם לשתף חברי קהילה אחרים בשאלות וספקות נענים בהענשה, לגלוג, בוז, וכעס וניסיונות השתקה (Frankenthaler, 2015; Frankenthaler, 2004; Shaffir, 1991). הקהילה עלולה לנקוט בצעדים חריפים יותר על מנת להבטיח קונפורמיזם. לעתים קרובות, אלו שמזוהים אצלם סימנים לתהליך היציאה בשאלה נשלחים בכפייה לסדנאות חיזוק רחוקות מביתם. בסדנאות אלו מופעלים עליהם לחצים פסיכולוגיים ורגשיים ומודגשת להם הפגיעה בחברי

הקהילה האחרים ובייחוד במשפחתם (דורון, 2010). לדברי אחד ממרואייני המחקרים, "זה כמו לגור במדינה קומוניסטית. לדבר עם מישהו כנגד הממשל, אתה לא יודע אם הוא נאמן לך או שהוא יסגיר אותך" (Shaffir, 1991).

לפי דורון (2010) תהליך היציאה בשאלה מאופיין בהווייה סיפית, כאשר בו עולות בו ספקות דתיות או ערכיות אינו יכול לחלוק אותן עם הסובבים. האדם מתקיים בין עולמות שעומדים במתח אחד אל מול השני: הקהילה הקולקטיבית שמקיפה ומכתיבה את כל היבטי חייו של האדם, חובקת וכולאת בו זמנית, אל מול חברה החילונית המודרנית הפתוחה והאינדיבידואליסטית, שרופפת יותר מבחינת מבניות וקשרים חברתיים (Frankenthaler, 2004). אדם. על כן, חלק ניכר מתהליך היציאה בשאלה מתרחש בצורת דיון פנימי דיאלקטי בין מחשבות ותהיות האדם לבין קולה הסמכותני של הקהילה; תהליך פנימי נסתר שבנקודת שיאו הופך לעניין פומבי (Shaffir, 1991; Frankenthaler, 2015). תהליך זה מתרחש בחברה שעוינת כלפיו והינו רווי בדידות, כאב, תחושות נטישה ומצוקה (Shaffir, 1991). פעמים רבות, נכפה על האדם להעמיד פני חרדי ולעסוק בניהול רושם, לעתים במשך שנים, עד נקודת העזיבה הממשית בה הוא נפלט אל החברה החילונית. כל זאת, כשהוא חסר מסגרות תמיכה ולעתים קרובות חש כחוטא כשהוא ניגש בסתר למשאבי ידע חילוניים (Berger, 2015; Frankenthaler, 2004).

ישנם אתגרים שנוגעים לתהליך החברות מחדש שאדם שיוצא לשאלה נאלץ להתמודד עמם בכניסתו לחברה החילונית. זהו תהליך בודד וכואב וישנו מיעוט מסגרות תמיכה פורמליות ומשאבים ייעודיים (דוגמאות למקורות תמיכה: אתר האינטרנט דעת אמת (2019), שהוקם על ידי חרדי לשעבר; עמותת הלל ועמותה יוצאים לשינוי). אדם זה נאלץ לבסס מחדש מערכת תמיכה חברתית, לאחר שעזב קהילה מלוכדת ותומכת, עבורה הפך בן רגע לזר (Shaffir, 1991). יוצאים לשאלה רבים מדווחים על ניסיונות להשתלב בחברה החילונית והשלמת פערים בידע תרבותי חילוני, דרך צפייה בסרטים, האזנה למוזיקה ותצפיות בהתנהגות ואופן דיבור הסובבים אותם הם מנסים לחקות. כמו כן, האדם נאלץ ללמוד לבדו כיצד לבצע פעולות שגרתיות כגון נהיגה, שימוש באינטרנט, פתיחת חשבון בנק ושכירת דירה. כמו כן, לרוב ישנו אתגר במציאת תעסוקה מתגמלת עקב חוסר השכלה רלוונטית (Berger, 2015).

כל זאת, בעוד האדם מתאמץ להתנתק מדפוסי חשיבה קודמים ואימוץ ערכים חילוניים שנוגעים לחופש בחירה, הטלת ספק, אחריות אישית, חשיבה ביקורתית. האדם עלול להתקשות להרפות מערכים אליהם חונך, כגון ציות לסמכות ודעות קדומות, ועליו לפתח קוד מוסרי ומערכת אמונות משל עצמו. דבר זה עלול להוביל לבלבול בחיי היומיום, כאשר האדם חסר את החוקים

הנוקשים של הקהילה החרדית אליהם הורגל. אדם זה עלול לחוש אשמה זמן רב לאחר עזיבתו, משום המתח בין מה שחונך שעליו לחשוב לבין המחשבות והעמדות החדשות שמתפתחות בתוכו (Berger, 2015).

יציאה בשאלה זו עזיבה של דרך חיים שלמה (Frankenthaler, 2004). זהו מעבר של האדם מקהילה סגורה ופונדמנטליסטית ומובנית אל חברה פתוחה תרבותית, חסרת הבניה ובלתי מוכרת (ברזילאי, 2004). התהליך מלווה בהתרחקות חברתית-תרבותית מסמלי זהות: ניתוק מחפצים, שינוי פרטי לבוש ולעתים אף שינוי שם הפרטי (דורון, 2010) ומתרחש פירוק והרכבה מחדש של שלושה מעגלי הזהות: האישי, המשפחתי והקהילתי (דורון, 2013). לעתים קרובות חל ניתוק מבני משפחת המוצא, חברים, שכנים ומכרים. הקהילה מעודדת הורים להחמיר עם ילדיהם שיוצאים לשאלה, כתלות בזרם ההשתייכות החרדי ומוצא המשפחה. במקרים מסוימים, יש דרישה לנתק קשר באופן חד; ולא, יופעלו סנקציות כנגד משפחתם, כגון קושי למצוא שידוך (דורון, 2013). ניתוק זה מתבטא ברמתו הקיצונית בכך שבני המשפחה יושבים שבעה על אדם שיצא בשאלה (דורון, 2010).

כאשר אדם שיצא לשאלה מנסה לשמר קשרים, הוא עלול לחוות אי נוחות, עוינות, דחייה ונטירת טינה מצד בני משפחתו (Shaffir, 1991). גם משפחות שנותרו מאוחדות לאחר יציאה בשאלה של אחד מחבריהן מדווחות על ירידה הדדית בתקשורת, בהבנה ובהיכרות, ירידה באירועים משפחתיים מאחדים, מתח וכאב. אף ייתכנו פערים משמעותיים בתפיסת החוויה והשלכותיה מצד חברי משפחה שונים (Knight, Esmiol Wilson, Ward, & Nice, 2019).

יוצאים לשאלה משתפים כי הם נתקלים רבות בניכור כואב מצד משפחת המוצא וחברי קהילה. מתוארות גם אשמה ושמירה על חשאינות, בשל השלכות קונקרטיות ורגשיות של היציאה בשאלה על בני משפחת המוצא. בין היתר, חשיפה של בני המשפחה החרדים לשינוי הלבוש, ההתנהגות ואופן הדיבור של האדם שיצא בשאלה והשתלב בחברה החילונית, עלול להעצים את המתח בקשרים אלו (Shaffir, 1991).

במקרים רבים, יציאה בשאלה גוררת גירושין במהלכם ההורה שנוטר בקהילה הוא זה שזוכה לתמיכה כלכלית וחברתית. נשים וגברים כאחד עלולים להיפגע מכך, אך עקב הכוח שניתן לגבר במוסד הנישואין נשים פגיעות במיוחד לקשיים משפטיים דוגמת סחיטה כלכלית תמורת גט (Berger, 2015). ההורה שיוצא לשאלה עלול למצוא עצמו במאבק בודד על משמורת וגישה לילדים נגד ההורה השני שזוכה לתמיכת הקהילה, אף במקרי אלימות במשפחה. לעתים יוצאים

לשאלה נאלצים להותיר מאחור את ילדיהם, תוך התמודדות עם ניסיונות ההורה השני והקהילה לחסום בפניו את הגישה לילדיו (Band-Winterstein & Freund, 2018).

ניכור קהילתי

המונח ניכור משמעותו הפרדה של דברים שבאופן טבעי שייכים יחדיו, או הפרדה של היחיד מדבר מה שיש לו זכות בעלות עליו. כאשר קהילתו של אדם מתנכרת לו, הוא ממוקם על ידה בקטגוריה מנטלית של 'אחר'. אין הוא מזוהה עוד כשכן, אלא הופך לזר ואפילו אויב (Harding, 2010). ערכו של אדם זה יורד בעיני הקהילה ונמנעים ממנו שייכות ומימוש עצמי בקרבה (Mejos, 2007).

ניתן להדגים זאת דרך קטע מתוך ההצהרה על הנידוי של ברוך שפינוזה מהקהילה היהודית הפורטוגזית בהולנד, בשנת 1656: *"ואנו מזהירים שאיש אינו רשאי להתקשר עמו בעל-פה או בכתב; ולא לעשות לו שום טובה, ולא לשהות עמו תחת קורת גג אחת... ולא לקרוא שום חיבור שעשה או כתב"* (יובל, 1988, עמ' 5). הוטל על שפינוזה חרם והוא הורחק מהקהילה אליה השתייך, עקב ביטוי דעות שסוטות מהנורמה הדתית, מה שכונה על ידי מנהיגי הקהילה 'מעשי כפירה' (Kasher & Biderman, 1990). דעותיו השונות מאלו של הכלל נתפסו כאיום על הקהילה הטוטאלית אליה השתייך והוא הפך להיות חיצוני לה (Harding, 2010).

ציטטה זו מדגימה מקרה קיצון של ניכור קהילתי. ניתן למדוד את הניכור, או לחלופין, השייכות לקהילה, על סקאלה בה קצה אחד הינו חברות מלאה והשני הדרה מוחלטת ומיקום האדם על הסקאלה נגזר ממידת הקבלה או הדחייה הקולקטיבית. הסקאלה מבוססת על מספר הנחות. ראשית, ההנחה שהאדם חפץ להשתייך לקבוצה זו ותופס אותה כבעלת זהות נפרדת וחיובית. שנית, ההזדהות החברתית עם הקבוצה תוביל לאופן פעולה שתואם את הזהות הקולקטיבית ומעודדת תפיסות סטריאוטיפיות של העצמי ושל אחרים. שלישית, חברי הקבוצה ישוו בינם לבין אנשים חיצוניים ויפעלו להשגת עליונות. רביעית, הקטגוריזציה של אנשים היא שיוצרת העדפה לחברי הקבוצה ואפליה כלפי החיצוניים לה. לבסוף, אלו ששייכים לקבוצה עם סטטוס חברתי גבוה יותר ייטו לקבל לקרבם אנשים שנתפסים כדומים להם וידחו אנשים שנתפסים כשונים (Harding, 2010).

יש שטוענים שהסבירות לניכור קהילתי גבוהה יותר בקהילות שמאופיינות באינדיבידואליזם או טוטאליות, שני מצבי קיצון מבחינת ההתייחסות לפרט ולקולקטיב. בעוד הקהילה האינדיבידואליסטית שמה דגש על טובת הפרט, בקהילה טוטאלית טובת הכלל נתפסת

כעליונה והאינדיבידואל נתפס כאיום על טובת הקהילה וכאויב החברה. על כן, מוחלות הגבלות שונות על חברי הקהילה והאמצעים למימוש טובת הכלל כוללים כפייה: מחד, ישנה מניעת חופש בחירה ופעולה מהאדם וצמצום צמיחה אישית, ומאידך נדרש מהאדם לתרום למען טובת הכלל. מצב זה בו טובת היחיד נתפסת כאיום על טובת הכלל הינו קרקע פורייה להפרת זכויות אדם בסיסיות, כאשר טובת הכלל מתאפשרת דרך הגבלה ועד הדרה של אדם שפועל עבור עצמו (Mejos, 2007).

קהילות טוטאליות, בייחוד כאשר הן מהוות קבוצות מיעוט, מאופיינות בחשש מפני האיום לחדירה של תרבות חיצונית. מתח זה עלול להתבטא בניטור הדדי מתמיד של חברי הקהילה והפעלת סנקציות נגד מי שמפגין סימנים להשפעות זרות. הניטור ייטה להיות גבוה יותר כלפי נשים לעומת גברים, משום שבאופן מסורתי מצופה מהן לשמור על ערכים חברתיים ותרבותיים בתוך הבית ועל נאמנות מוחלטת למסורות של משפחת המוצא (Masters, 2015). ניכור איננו מתקיים בהכרח כלפי אדם מסוים, אלא עלול להתקיים אף כלפי קהילה שלמה, לעתים מצד החברה הרחבה, על בסיס מאפיינים כגון מוצא אתני וצבע עור (Vollebergh, 2016). הניכור עלול להתבטא בממדים שונים, למשל, ממד הדם- ניכור שקשור בגזענות, אובדן בתולין וגיל המעבר; ממד הכסף- ניכור כחלק מאפליה מעמדית; ממד האדמה- ניכור עקב קולוניאליזם ומלחמה; ממד הדת- למשל, אפליה כנגד נשים עקב נורמות דתיות פטריארכליות (Masters, 2015).

ניכור קהילתי וגירושין

הקהילה הקרובה יכולה להוות מקור תמיכה חשוב עבור אדם שחווה משבר בזוגיות כגון תהליך גירושין (Afifi, Davis, Denes, & Merrill, 2013), שמלווים לרוב בסוגים מרובים של אובדן מלבד התפרקות הקשר הזוגי, כגון אובדן מקום מגורים, מערכת משפחתית וזהות אישית (Krameri, Coit, Martin, Fogo, & Mahoney, 2007; Simonič & Klobučar, 2017). מעידים על חשיבות לתמיכה מצד הקהילה הדתית והקהילה הקרובה, שכוללת משפחה, חברים ומכרים ולעתים אף את בן הזוג לשעבר, עבור החוללות ההורית (Rix, 2019), הסתגלות חיובית (McNamee & Smyth, 2019) ורווחה פסיכולוגית לאחר תהליך הגירושין (Kołodziej-Zaleska & Przybyła-Basista, 2016). פרט לתמיכה מצד הסובבים, נמצא כי קשרי קהילה, כלומר היות האדם חלק מקהילה, חשובים במיוחד עבור הסתגלות בריאה לאחר גירושין בממדים של

הסתגלות גלובלית, התמודדות מיטיבה, רווחה אישית, אפקט חיובי, אושר כללי ושיעור רצון מהחיים (Kramrei et l., 2007). בדומה לכך, נמצא כי השתייכות למספר קבוצות חברתיות קשורה בפחות תחושת בדידות בשנים שאחר גירושין (Lampraki, Jopp, Spini, & Morselli, 2019).

למרבה הצער, במקרים רבים האדם הגרוש חווה ירידה בתמיכה חברתית ושינויים ברשתות חברתיות. מחקר שהשווה בין אזורים ברחבי אירופה מצא שככל שיש יותר התנגדות לגירושין באזור המגורים, כך אובדן הקשרים החברתיים יגבר לאחר גירושין (Kalmijn & Uunk, 2007). כמו כן, כאשר הגירושין מלווים בקונפליקט גבוה בין בני הזוג חברי הקהילה הקרובה עלולים להתקשות להישאר ניטרליים לאור נרטיבים נוגדים רווי הכחשה והאשמה של בני הזוג. הסובבים עלולים להישאב אל תוך הסכסוך ולנקוט בעמדה שתומכת באחד מהצדדים, או להימנע מכל מעורבות שהיא ולהתרחק. התוצאה עלולה להיות אובדן קשרים, כאשר הקהילה הקרובה מתחלקת וחלק מחבריה אף מנתקים את הקשר עם אחד מבני הזוג או שניהם (Blank & Ney, 2018; Greif & Deal, 2012; McNamee & Smyth, 2019; van Hooff & Aeby, 2018). הירידה במקורות התמיכה עלולה לחלחל אף אל ילדיהם של הורים גרושים ובייחוד בהימצאו של קונפליקט גבוה בין ההורים לאחר הפרידה (Kalmijn & Dronkers, 2015).

כמו כן, גרושים מהווים קבוצה שפגיעה לניכור קהילתי, שיפוט ודעות קדומות, בין אם הסיבה היא ערכים דתיים, ערכים קולקטיביסטיים או הסטיגמה שמלווה גירושין (Adikaram, 2017). מחקרים מראים כי גרושים מרגישים פחות משולבים בסביבתם החברתית ופחות קרובים לאנשים בסביבתם, על אף שהם נפגשים עם חברים וקרובי משפחה בתדירות זהה לזו של אנשים נשואים (Hoy, 2018; Symoens, Van de Velde, Colman, & Bracke, 2014). נשים גרושות, למשל, מדווחות על הטרדה במקום עבודתן שקשורה בהיותן גרושות (Adikaram, 2017). כמו כן, נמצאה הטיה כנגד גרושים בהקשר הרפואי. מטופלים גרושים שמועמדים להשתלת איברים נתפסים ומוערכים כפחות מתאימים ועל כן יש סבירות נמוכה יותר שימליצו עליהם לרשימת המתנה להשתלת איברים (Marotta & Ladin, 2019).

הסטיגמות והדעות הקדומות שקשורות בגירושין עלולות להפחית את הסבירות שהאדם יתור אחר תמיכה חברתית (Hoy, 2018). אדם גרוש עלול להימנע מלבקש תמיכה מפני שיהיה עליו צריך לחשוף מידע שילבה רכילות ויוביל לדימוי חברתי שלילי או לחלופין יאלץ חברי קהילה לבחור צד ולהצהיר על נאמנות בלעדית לאחד מבני הזוג. על כן, אדם החווה גירושין עלול להסס לפנות לסיוע או שלא ישתף כלל בפרטים אודות הפרידה (Jenkins, 2010; Wilder, 2016). במחקר

בו רואיינו גרושות מהקהילה המורמונית, למשל, חלקן החליטו לבודד את עצמן באופן יזום כדי לא להתמודד עם שיפוט וחוסר הבנה מצד הקהילה (Burton, 2017). בדומה לכך, במחקר בו רואיינו נשים גרושות מאיראן, המרואיינות שיתפו בהימנעות מלשתף אחרים בגירושין עקב חשש מהטרדה, שיפוט ומעורבות יתר מצד הסובבים (Zare, Aguilar-Vafaie, Ahmadi, & Mirzaei, 2019). ההימנעות משיתוף האחר עקב חשש מהשלכות חברתיות נמצאה קשורה להסתגלות נמוכה לגירושין (Wilder, 2016).

סכסוכי גירושין וניכור קהילתי מטעמים דתיים ותרבותיים

הגירושין ייטו להיתפס כעניין שנוגע לקהילה כולה בקהילות שהינן דחוסות מבחינת מערכת הקשרים בין חבריהן, כלומר שישנה קרבה גבוהה וזרימת מידע רבה ביניהם. בקהילות מסוג תהיה מעורבות קהילתית גבוהה בתהליך הגירושין ויופעלו על בני הזוג לחצים להיכנע לנורמות הקהילתיות. המידע הפרטי שלהם הופך לקניין של 'זקני השבט', שמקבלים סמכות בתהליך קבלת ההחלטות (Afifi et al., 2013). מעורבות זו עלולה להיות קאוונטר-פרודוקטיבית ואף להעצים קונפליקט בין בני הזוג ומחלוקת ולעודד גירושין. במחקר שנערך בירדן, בו השתתפו גרושים וגרושות, משתתפי המחקר הדגישו את ההשפעה המזיקה של מעורבות משפחתית בזוגיות וחלקם אף סברו כי מעורבות זו הובילה לגירושין (Al-Hourani & Alothman, 2018). בדומה לכך, נמצא כי גורמי דחק שקשורים לבני משפחה אחרים, כגון מעורבות יתר של חברי משפחה מורחבת בחיי הזוג, עלולים להעלות את הסבירות לגירושין (Tulane, Skogrand, & DeFrain, 2011).

מעורבות קהילתית עלולה להתבטא בצורת ניכור קהילתי כלפי גרושים, למשל, עקב התנגדות דתית לגירושין. במקרים אלו גירושין עלולים לסמל כישלון דתי ולא רק אישי. בהתאם לסברה זו, ממצאים מעידים כי ככל שאדם דתי, כך סביר יותר שיאמין שיש סיבות לגיטימיות מועטות לגירושין וכי על בני זוג להתגרש רק כמוצא אחרון (Paprzycka, Polec, & Mianowska, 2019). מחקר רב נעשה בנושא זה בהקשר לכנסייה הקתולית, שמתנגדת באופן מסורתי לגירושין. הקהילה הקתולית בהן נישואין מובנים כמוסד קדוש ומחייב וערך זה מבטא רבות בדרשותיהם של מנהיגי הקהילה (Jenkins, 2010). זוהי סוגיה נושנה, כפי שמודגם בסיפור חייו של המלך הנרי השמיני, שנאבק בכנסייה הקתולית במשך כ-20 שנה על מנת שיוכל להתגרש מאשתו. גירושיו היו קשורים בניתוק רשמי מהאפיפיור והתחזקות הזרם הפרוטסטנטי באנגליה (Rex, 2006). כיום, הכנסייה הקתולית אינה מכירה בגירושין אזרחיים, אך מתירה ביטול נישואין דתי במקרים מסוימים. זאת, לאחר תהליך במסגרתו האדם מבטא אמונה אל מול הכומר כי למעשה הנישואין מעולם לא היו תקפים (Everett & Jenks, 2018).

הטפות הכנסייה הקתולית בנוגע למוסר מיני מדגימות כיצד עמדות ההנהגה הדתית של הקהילה יכולות להשפיע על תהליך הגירושין ולהעצים את הניכור וההדרה שהאדם חווה מהסובבים. ערכיה המוצהרים של הכנסייה מעוררים פעמים רבות קונפליקט וכאב בקרב האדם הגרוש. אדם זה מתויג כחוטא ונתון להגבלות שונות, למשל, גרוש אינו יכול לשמש כסנדק ואינו מורשה להינשא בשנית במידה ונישואיו הראשונים לא בוטלו על ידי הכנסייה. הפרתן גוררת סנקציות, דוגמת הדרה מהשתתפות בטקס אכילת לחם הקודש (Deguara, 2019; Ellison,). (Wolfinger, & Ramos-Wada, 2013). לעתים היצמדות זו לערכים דתיים עלולה להגביר את מצוקתו של אדם שחווה גירושין ולהפחית את ההבנה והחמלה מצד חברי הקהילה (Harding, 2010).

ישנם מקרים בהם אדם שחווה גירושין עלול לחוש שנכפה עליו אורח חיים חדש שמצוי במתח עם ערכיו ואמונותיו שלו ושל קהילתו. במחקר שנערך בנושא גרושים קתולים ממלטה שיתפו בחוסר תמיכה, בידוד חברתי, בושה רבה ומצוקה עקב שיפוטיות, דחייה והדרה מצד קהילתם. רבים הדגישו שהם נשפטים על ידי הקהילה שלא בצדק, שכן היו מעדיפים לפעול בהתאם לציפיות הקהילה, אך נסיבות חיים בלתי צפויות, כגון בגידה של בן הזוג, אילצו אותם לתור אחר גירושין (Deguara, 2019). זוהי תמה חוזרת של מזעור אחריות אישית בנוגע לתהליך הגירושין ורצון להישאר חלק מליבת הקהילה. מחקר נוסף שנערך בקרב נוצרים בארצות הברית, העלה שרמת דתיות גבוהה יותר קשורה בצמצום אחריות עצמית לגירושין והטלתה על בן הזוג לשעבר. ייתכן שמסגור הגירושין באופן שמסיר אחריות אישית מפחית את הסיכון לניכור ומחזק השתייכות קהילתית אצל נוצרים גרושים (Perry, 2018) שחשים לעתים קרובות שוליים בחיי הקהילה (Harding, 2010).

לעתים קהילות נוצריות מציעות תכניות תמיכה והתערבות עבור גרושים, אבל חסרה אינטגרציה מלאה אל תוך חיי הקהילה, מה שמשמר תחושות ניכור ובדידות (Harding, 2010). במחקר שנערך בצפון אמריקה נותחו נתונים מ-26 קהילות נוצריות מזרמים שונים, כדי לנסות לאפיין את הכנסיות שמציעות סיוע מוצלח למשפחות במשבר. הסיוע נמדד דרך תדירות ייעוץ ותכניות התערבות לאחר גירושין. בניתוח עלו שלושה מאפיינים תרבותיים שאפיינו את הקהילות הללו. המאפיין הראשון הינו ביטחון בקרב כמרים בכוחם לפתור את משבר הנישואין, בשל החיבור בינם לבין חברי הקהילה והכשרה מקצועית ביעוץ זוגי. לצד ביטחון זה והאמונה שמוסד הנישואין הינו מחויבות ארוכת חיים, הם הכירו בכך שחלק מהנישואין נכשלים וכי לבני הזוג יש

חופש לבחור האם להישאר יחדיו. בין הכמרים שלא הפגינו ביטחון, היו שהביעו תסכול בנוגע לסיבות לגירושין, שנראו בעיניהם אנוכיות (Konieczny, 2016).

קהילות נוצריות שהציעו סיוע במשברי נישואין אופיינו אף בהעצמה של חברי קהילה וחיזוק תחושת הסמכות והחוללות האישית אצל כל אדם, בין אם הוא נשוי, גרוש או רווק. ההעצמה התבצעה בחלקה דרך ביזור סמכויות קהילתיות ודתיות בין חברי קהילה (למשל, חלוקה של תפקידים בפעילויות קהילתיות), ודרך חיזוק תחושת הכשירות של זוגות בהתמודדות עם משברי נישואין, לרבות ההחלטה להתגרש. המאפיין השלישי שנמצא בקהילות אלו הינו שיח אודות נישואין שמשלב ערכים מערביים אינדיבידואליסטים, שבו בזמן מאותגרים על ידי ערכים דתיים. שיח מעין זה משקף ניסיון ליישב מתחים בין מודלים דתיים וחילוניים, כאשר בעזרת מונחים דתיים ניתנת פרשנות מחודשת למודל הנישואין החילוני. כך התאפשר לקהילות אלו לשמר ערכים דתיים אודות נישואין תוך שילוב גרושים בקהילה (Konieczny, 2016).

ההתייחסות הקהילתית לגרושים יכולה להיות מפלה ומדירה אף אם אין איסור דתי על גירושין. בחברות מסוימות גירושין נתפסים כלא מוסריים ומאיימים על מבני הכוח החברתי, למשל, בחברה הפלשתינאית הקולקטיביסטית בה יש ציפייה להדחקת צרכים אישיים והצבת צרכי המשפחה בעדיפות עליונה. במקרים רבים, עלול להיות מתח וסתירה בין דרישה זו לבין תהליך הגירושין, מה שעלול להוביל להשלכות כגון דימוי חברתי שלילי וירידה במקורות תמיכה מצד הקהילה. לעתים קרובות מתקיימת אפליה מגדרית בהיבט זה, כאשר נשים שחוות גירושין נאלצות לחזור אל בית משפחת המוצא לאחר הגירושין, לרוב בידיים ריקות, ולהתנהל ביומיום תחת השגחה, שליטה, ניטור, רגולציה ושיפוטיות מצד משפחתן והקהילה. במחקר איכותני שבחן את חוויותיהן של אימהות יחידניות נוצריות ומוסלמיות בחברה הפלשתינאית, נמצא כי נשים אלו מתמודדות עם רגולציה גבוהה של קהילה ומשפחה, הגבלות וסטיגמה. כלל הנשים, בין אם היו גרושות, פרודות או אלמנות, דיווחו על פנייה למקורות תמיכה מחוץ לקהילה (Meler, 2015).

החברה האינדונזית גם היא חברה בה גירושין נתפסים בעין שלילית ומלווים בסטיגמה, ואילו מוסד הנישואין הינו סמל חברתי להגעה לבגרות. המילה Janda שמתייחסת באופן כולל לאלמנות וגרושות ממחישה זאת. בין אם הנישואין הסתיימו עקב פרידה, נטישה, גירושין או מוות, ה-Janda מהווה קבוצה מופלית חברתית, בעלת קשיים סוציו-אקונומיים. גרושות במיוחד נוטות לסבול מאפליה ודעות קדומות מצד הסובבים שתופסים נשים גרושות כמופקרות מינית, רודפות בצע וזדוניות. נשים אלו נאלצות להתמודד עם רכילות אודותיהן, הטרדות מינית מצד גברים וקנאה מינית מצד נשים ומתקשות לבסס עצמן כנשים מכובדות (Parker, 2016). בדומה

לכך, באזורים כפריים בסין קיימת סובלנות נמוכה כלפי גירושין, שנחשבים למביישים. גירושין מהווים איום על המבנה חברתי המסורתי, בו האישה עוברת לגור עם משפחת הגבר לאחר מיסוד הקשר. באזורים עירוניים, לעומת זאת, גירושין נפוצים יותר בשל פעפועם של ערכים מערביים אל תוך הקהילה (Ma, Rizzi, & Turunen, 2019).

הקהילה החרדית: יציאה בשאלה, ניכור קהילתי וסכסוכי גירושין בעצמות גבוהה.

באופן כללי, לגירושין יש סטיגמה שלילית בקהילה החרדית, בה שלום בית ושמירה על שלמות המשפחה נחשבים ערך עליון (Band-Winterstein & Freund, 2018). בחברה החרדית, למשל, רווחת האמונה שבני הזוג מחויבים לזוגיות ולעבודה עליה כמו נצטוו משמיים, ואין להתגרש אף במקרים קיצוניים כגון אלימות במשפחה. גירושין בחברה זו נתפסים כהרמת ידיים הרסנית וככישלון אישי ומשפחתי (אנגלברג ונוביס-דויטש, 2010). אף במקרים של אלימות במשפחה מצד הגבר, הסטיגמה שמלווה גירושין בחברה החרדית עלולה להוות חסם לחשיפת והפסקת האלימות, בין היתר בגלל שלגירושין יהיו השלכות על עתיד הילדים בהיבטי שידוך וחינוך. על כן, נשים חרדיות רבות יעדיפו לשתוק ולסבול. במחקר שנערך בנושא, עובדת סוציאלית חרדית שעובדת עם נשים שסובלות מאלימות במשפחה העלתה חשש שהעצמה נשית תוביל לגירושין, דרך שינוי יחסי הכוח המגדריים (Band-Winterstein & Freund, 2018).

בחברה זו ישנה הפקעת סמכות מידי בני הזוג וציפייה להניח בצד את טובת הפרט, שמתבטאות כתמה חוזרת בספרי הדרכה לזוגיות מהמגזר החרדי, למשל, דרך ביטול אהבה רומנטית והבנייה שלה כערך חילוני. ניתן לראות את הציפייה מבני הזוג להיענות לדרישות הקולקטיב החל מהשידוך שמתבצע על ידי הורי בני הזוג וכלה בתפיסת הזוגיות כגורלית, כזו שהתקבלה משמיים ואין לפקפק בה. נישואין מובנים בחברה החרדית כדיברה ודרך למלא את מצוות פרו ורבו, כדרך להשיג הגשמה עצמית וקרבה רגשית, תיקון עצמי ותיקון עולם. ביתם של בני הזוג והמשפחה מובנה כמרחב קדוש (אנגלברג ונוביס-דויטש, 2010; Novis-Deutsch & Engelberg, 2012; Novis-Deutsch, 2019).

אם כן, אין זה מפתיע שגרושים מהחברה החרדית הקולקטיביסטית, שחרגו מהמסלול הנורמטיבי והמצופה של חיי משפחה, מדווחים על חוויות של עוינות והדרה חברתית. בחברה החרדית מופעלים מכניזמים שונים לשליטה חברתית בגרושים, דרך סנקציות. במחקר שבחן זאת מרואיינים שיתפו בחוויות כגון הפעלת לחץ על גרושים לעזוב את בניין המגורים, התנכלות שכנים ופיטורין של מורות גרושות ממקום עבודתן כיוון שלא נתפסו עוד כמודל חיובי לחיקוי. ההדרה

מחלחלת אל ילדיהם של בני הזוג שהתגרשו, למשל, בצורת דחייה מצד בתי ספר חרדיים וקשיים במציאת שידוך (Barth & Ben-Ari, 2014).

בחברה החרדית הסגורה וטוטאלית ישנה להתרחק ממי שנתפס כשונה, גם אם הינו בן משפחה (Freund & Band-Winterstein, 2013). על כן, כאשר אחד מבני הזוג יוצא לשאלה בהקשר של תהליך הגירושין, קיימת סבירות גבוהה כי תחול הסלמה של הניכור הקהילתי והקונפליקט ומאבקים שנוגעים למשמורת וחינוך הילדים. ישנו סיכון להסטה של הילדים כנגד הורה שעוזב את הדת, מצד ההורה השני, חברי קהילה אחרים ומנהיגים דתיים (Buchbinder & Shoob, 2013). במחקר שבחן מקרה שכזה, עובדת סוציאלית דיווחה כי הופעל עליה לחץ רב מצד הקהילה החרדית ומנהיגיה להשאיר את הילדים אצל האב החרדי ולא להעבירם למשמורת אמם החילונית, על אף שלעיניה מתן משמורת לאב הייתה בניגוד לטובתם (Buchbinder & Shoob, 2013).

יש לקחת בחשבון כי למערכת הרווחה ולקהילה החרדית ייתכנו תפיסות שונות בנוגע לטובת הילד. שוני תרבותי וחברתי זה עומד מאחורי מורכבות ומתח במקרי גירושין בהם אחד מההורים יוצא לשאלה. נמצא, למשל, שרווח בקהילה החרדית חשש כי הילדים יהיו נתונים למה שמכונה 'סיכון רוחני' (Nadan et al., 2018a; Nadan, Roer-Strier, Gemara, Engdau-Vanda, & Tener, 2018b). במחקר בו רואיינו חברי קהילה החרדית, נמצא שסיכון רוחני נתפס על ידי הורים מהקהילה החרדית כסכנה חמורה ביותר לילדיהם, והינו מורכב משלושה ממדים: 1. ירידה בהקשבה לתורה ולמצוות. 2. הפרה של נורמות וחוקים חברתיים ותרבותיים. 3. פגיעה באמונות רוחניות, כולל התפיסה האישית של האדם את הקשר שלו עם אלוהים. התוצאה לדידם עלולה להיות ירידה רוחנית ועד עזיבה מוחלטת של הקהילה והדת. ההורים החרדים דיווחו על נקיטה במאמצים גדולים בכדי להימנע מכך (Nadan et al., 2018b).

במחקר אחר, ילדים חרדים שרואיינו גם כן דיברו על הסיכון הרוחני והגדירו אותו בתור הפוטנציאל של החברה החילונית לחדור אל הקהילה החרדית ולפגום ברמה הרוחנית והדתית של פרטים, לעתים עד נטישה של הדת. לעיני הילדים, חשיפה לתרבות החילונית הינה בעלת פוטנציאל לאתחל תהליך של פגיעה רוחנית והיטמעות בחברה החילונית (Nadan & Ganz, 2018). לעומת זאת, מערכת הרווחה לא רואה בסיכון רוחני אלמנט לגיטימי בהגדרת טובת הילד. לגישתה, טובת הילד היא אינה האופן שבו ההורים רוצים לחנך את ילדיהם. כך, למשל, לא ניתן לקבוע את טובת

הילד לפי חוסר רצון של הורה חרדי שילדיו ייחשפו לאנשים חילוניים, דוגמת ההורה שיצא לשאלה (Nadan et al., 2018b).

שיטת המחקר

כללי

מחקר זה יוצא מתוך התפיסה האיכותנית ומתבסס על התיאוריה מעוגנת בשדה. במרכז של תפיסה האיכותנית נמצאת החתירה להבנת תופעות כפי שהיא מובנית ומפורשת באופן ייחודי על ידי אלו החווים אותן (שקדי, 2003; Lincoln & Guba, 1985; Maykut & Morehouse, 1994). תיאוריה מעוגנת שדה' (Grounded theory) (Chermaz, 2014) מוגדרת כמתודולוגיה לבניית תיאוריה באמצעות כלים איכותניים, המטרה היא בניית תיאוריה הגיונית המבוססת על הנתונים שבשטח. רקע תיאורטי קודם מסייע לחוקר לפרש את ממצאיו, אולם אינו מכתוב את שאלות המחקר ואת הפרשנות של הממצאים, מה שהופך אותה משמעותית במיוחד בקרב נושאים אשר עדיין לא נחקרו באופן משמעותי. בגישה זו, לאחר שלב תיאור המציאות על ידי משתתפי המחקר, קיימת ציפייה למבט פרשני ובניית של תיאוריה. בניית התיאוריה נעשית באמצעות כלים ניתוחיים ותמטיים של הנתונים, תוך הסתמכות על נתונים שמגיעים מהשטח, מהשדה המחקרי ומקולותיהם האותנטיים של המראיינים, ולא מהנחות מוקדמות אודות התופעה. נתונים אלו ממוסגרים באופן אשר יהווה חידוש תיאורטי, וזאת בניגוד לגישות המסורתיות בהם בסיס המחקר או לאושש או להפריך היפותזות קיימות (Chermaz, 2014).

מדגם

מדגם המחקר כלל ראיונות עומר חצי מובנים עם 14 יוצאים בשאלה, ראיון אחד עם איש מקצוע, וניתוח 45 מסמכים (25 פסקי דין ו 20 תסקירים של עוסיות סדרי דין).

שיטת המחקר

המחקר הנוכחי מבוסס על ניתוח מסמכים וראיונות עומק. הראיונות שנערכו במסגרת המחקר נערכו במתודולוגיה של ראיון עומק חצי מובנה ונושאי המחקר התייחסו לחוויות המראיינים ביחס לנושאים שנמצאים במוקד המחקר. במסגרת הראיונות הקפידו המראיינים על יצירת אווירה מכבדת ומאפשרת להשמעת הנרטיב האותנטי והחופשי של משתתפי המחקר תוך שימוש בתשאול פתוח כאסטרטגיה להרחבת ועידוד הנרטיב של משתתפי המחקר. כל הראיונות הוקלטו בהקלטת שמע ותומללו על ידי חברת תמלול מקצועית. התמלולים נמסרו לצוות המחקר ללא כל פרטים מזהים של משתתפי המחקר ובחומרי המחקר נעשה שימוש אך ורק לצורך ניתוח הנתונים ולא לכל שימוש אחר.

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים נערך על פי השיטה של ניתוח תמטי, בהתבסס על העקרונות המוצגים אצל בראון וקלארק (Braun & Clarke, 2006). ניתוח תמטי הוא שיטה לזיהוי, תיאור ופרשנות של תמות מתוך סט של נתונים. הניתוח התמטי מאפשר לארגן את המידע באופן עשיר ולפרש היבטים שונים של נושא הנחקר. ניתוח תמטי הולך ומקבל הכרה רחבה יותר ויותר בשדה המחקר האיכותני בשנים האחרונות. ניתוח זה נחשב לשיטת ניתוח יעילה ובסיסית משום שהוא עובד טוב עם סוגים שונים של שאלות מחקר, מהבנה של חוויות של אנשים ועד הבניה והבנה של תופעה מסוימת בהקשר מסוים. כמו כן, הוא מתאים הן לניתוח של נתונים משניים כמו פרסומים בתקשורת והן לניתוח קבוצות מיקוד וראיונות. בנוסף, הוא מתאים לשימוש במחקרים שבהם החוקרים מבקשים לבסס ולהבנות תיאוריה מהנתונים. הניתוח התמטי מתבסס על פירוק של הטקסט ליחידות קטנות, שיום היחידות, ולאחר מכן קישור והרכבה בצורה שמייצרת משמעות חדשה ומורכבת. בדומה לששת השלבים המוצגים אצל בראון וקלארק הניתוח התמטי במחקר הנוכחי נעשה במספר שלבים: בשלב הראשון נעשתה היכרות אינטימית עם הנתונים, כאשר החוקרות קראו באופן מעמיק את כל התמלולים, בשלב השני נעשה קידוד ראשוני שכלל רעיונות, מושגים, מחשבות, ופרשנויות של נתוני המחקר. לאחר שלב זה נפגש צוות המחקר לדון בנייתו הראשוני ועל בסיסו עברו לשלב השלישי שכלל קיבוץ קודים בתמות ראשוניות ויצירת מפות תמטיות. לאחר הסכמה על המפה התמתית נעשה השלב הרביעי של עיבוד התמות והגדרה, המשגה ומתן שם לתמות, ובשלב החמישי נכתבו הממצאים.

לאחר השלב של הניתוח התמטי נעשה שלב יצירת התיאוריה. תהליך זה כלל מספר שלבים אשר עיקרם ליטוש וזיכוך של התיאוריות וההמשגות אשר עלו בקידוד. עורכת המחקר הקפידה על כך שהמודל עונה על כללי ההיגיון הלוגי, ומכיל עד כמה שניתן את כל המופעים של התופעה הנחקרת כפי שעלו במחקר (Glaser & Strauss, 1967). עוד הקפידה עורכת המחקר כי המודל התיאורטי המעוגן בנתונים הוא בעל יכולת זיהוי עבור משתתפי המחקר ושהמושגים שבו תואמים לחוויה שלהן (Strauss & Corbin, 1990, 1998).

עקרונות אתיים

פלד וליכטנטריט (Peled & Leichtenrit, 2002) מעלות סוגיות אתיות הקשורות לשדה העבודה של המחקר בעבודה סוציאלית ובתוכם: מניעת נזק, הסכמה מדעת, העצמה וסודיות. במחקר זה נעשה מירב על מנת לעמוד בקריטריונים אלו. במחקר הנוכחי הסוגיות האתיות נוגעות הן למשתתפי המחקר והן למסמכים שנותחו במסגרת המחקר.

בהתייחס לסעיף **מניעת הנזק** חשוב לציין כי המרואיינים במחקר זה כולם בוגרים ובחרו להשתתף במחקר. למרות ובגלל הקשר זה כאשר אנו נכנסים לחוויה האישית והמקצועית של אדם קיים חשש שנערער את תפיסותיו המקצועיות והאישיות ויש לתת על כך את הדעת. לכן במסגרת המחקר הנוכחי החוקרות הקפידו הקפדה יתירה שמשתתפי המחקר ירגישו בנוח לשתף בתפיסות, בדעות ובניסיון שלהם, יחושו כבוד ופתיחות ביחס לעמדותיהם. למשתתפי המחקר ניתנה האפשרות להתבטא בהקשר לנושא המחקר והם יכלו לבחור מה ברצונם לשתף ומה לא. לא הופעל עליהם שום לחץ לשתף בחוויות לא נעימות או בחוויות הקשורות לעולמם האישי אלא אם כן החליטו לשתף את המראיין בכך באופן וולונטרי.

הסכמה מדעת משמעותית בכל מחקר באשר הוא ולכן כל משתתפי המחקר חתמו על טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר זה וכן קיבלו הסבר על מטרות המחקר. עוד הוקפד כי משתתפי המחקר ידעו שהשתתפות במחקר איננה בגדר חובה עבורם.

ניתן דגש על שמירת **הסודיות** של משתתפי המחקר ושל המקרים והמטופלים המעולים בראיונות. בהקשר לסודיות של משתתפי המחקר, הודגש כי שמן ופרטים מזהים שלהם יושמטו או יטושטשו בזמן תמלול הראיונות וכי תמלולי הראיונות ישמשו רק בשלב ניתוח הנתונים לצורך בניית מודל מחקרי מתאים ולא ייעשה בהם שימוש לשום מטרה אחרת שאיננה מחקרית.

בהקשר לסעיף **ההעצמה**, מחקר זה בא לבדוק את תפיסותיהן וחוויותיהם של יוצאים בשאלה ביחס למוקד המחקר הספציפי. באמצעות מחקר זה יש פוטנציאל משמעותי ליצירת ידע קונספטואלי ותאורטי אשר יקדם את עבודתם של אנשי מקצוע ושל ילדים ומשפחות רבות אשר מתמודדים עם הסוגייה המורכבת שנמצאת במוקד מחקר זה. מחקר זה קיבל את אישור ועדת האתיקה של אוניברסיטת תל אביב.

אמינות המחקר

מספר צעדים ננקטו על מנת להגביר את אמינותו של המחקר. בשלבי הניתוח נערכה הצלבת חוקרים (Investigator Triangulation) וחלק מחומרי המחקר נותחו וקודדו על ידי מספר חברים בצוות המחקר. זאת ועוד, נערך תיעוד וגיבוי מדוקדק של תהליך הניתוח, באופן של שמירת תמלולי הראיונות וכל תכני הניתוח על כל שלביו בקבצים מוצפנים במחשב. נוסף, צוות המחקר ניהלו יומן שדה שבו תועדו בכתב את מחשבותיהם על הראיונות וניתוח המסמכים (Chermaz, 2014; Lincoln & Guba, 1985).

פרק הממצאים

ניתוח תמטי מקיף ומעמיק במתודולוגיה איכותנית נערך על כל ראיונות העומק ועל כל המסמכים שנאספו.

תמה 1: "שיטה מוסדרת": תפקיד הקהילה החרדית בסכסוכי גירושין בעצימות גבוהה

סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה מאופיינים בקונפליקט רב, מתח ואי אמון בין בני הזוג המתגרשים. קונפליקט זה עלול להיות מוחרף עקב יציאה בשאלה של אחד מהם, בייחוד לאור קיומם של מאבקי משמורת. עבור קהילות דתיות סגורות, כגון הקהילה החרדית, מאבק על המשך חינוכם של הילדים מקבל פן דתי וערכי. בן הזוג שיוצא לשאלה עלול לחוות ניכור קהילתי, כאשר בני משפחתו, חבריו ומכריו מתאגדים כנגדו ומספקים תמיכה כלכלית וחברתית לבן הזוג השני במאבקיו המשפטיים. המושג ניכור קהילתי כפי שאופיין במחקר הנוכחי מחזיק עשייה אקטיבית של גורמים פורמליים ולא פורמליים בתוך הקהילה החרדית אשר פועלים באופן אינטנסיבי כנגד ההורה היוצא בשאלה.

ניתוח מעמיק של הראיונות והמסמכים הנלווים מספק הצצה לתפקיד הפעיל אותו לוקחת הקהילה החרדית בתהליך. מתוך ניתוח הנרטיבים של היוצאים בשאלה לצד ניתוח המסמכים עולה משבר אמון קשה שנחוה ברמת המערכת הזוגית אולם כזה שיצא מתחומיה ומשליטתה. כלומר, מתוך ממצאי המחקר עולה כי אומנם המשבר הראשוני נחוה ברמת הזוג אולם המשבר יוצא משליטתם מהר מאוד ועובר לניהול של הקהילה החרדית:

"הם שניהם ממולכדים"

"הם לא הבעיה בכלל...."

ניתוח החומרים ממחיש את תהליך הניכור הקהילתי אשר מייצג מעורבות פעילה של החברה החרדית, מעורבות אשר מייצרת חרפה של הסכסוך מצד משפחה מורחבת ובעלי תפקידים בקהילה. מעורבות החברה החרדית מכוונת אל שני בני הזוג: אל בן הזוג היוצא בשאלה כמי שחטא ונטש את החברה החרדית ומהווה גורם מסכן עבור החברה החרדית, התא המשפחתי והילדים. כמו כן, החברה החרדית משקיעה משאבים רבים בתמיכה בבן הזוג שנותר בחברה, תמיכה שמייצרת ציפייה לנאמנות טוטאלית והיענות מוחלטת להוראות החברה החרדית. ההורה

שנותר בחברה החרדית מצופה להפגין אליהם נאמנות ולא ניתן להתעלם מהתלות הגדולה שלהם בו- תלות משפחתית, חברתית, דתית וכלכלית.

"אם זה רק היה תלוי בשנינו"

פעמים רבות הזכירו המרואיינים כי הרגישו שבין בני הזוג יכלו לקבל החלטה הגיונית יותר יחד אולם בשל התערבות המשפחה המורחבת והקהילה יצרה אסקלציה והובילה לניתוק בלתי נמנע רבים ממשפטי המחקר אמרו כי לחברה החרדית יש "שיטה מוסדרת" לאופנים בהם היא מייצרת את האסקלציה בסכסוך. זה לא מחקר כמותני אך כן ניתן לראות מגמה שכאשר האם היא היוצאת בשאלה תיטען טענה לאי שפיות וחוסר יציבות נפשית וכאשר האב הוא היוצא בשאלה תיטען טענה להתנהלות לא מוסרית אשר עשויה להפקיר את הילדים מתוך ניתוח ממצאי המחקר עולה המיקוד הרב של החברה החרדית בהוקעת ההורה היוצא בשאלה בעיקר על רקע סכנה שהוא מהווה לילדיו:

"בושה מהלכת"

המרואיינים שיתפו כי המסר המרכזי שקיבלו מכל המערכות הסובבות את ילדיהם הוא שהם בושה קשה ומהלכת עבור ילדיהם ושאלם הם רוצים בטובת ילדיהם הכי טוב שיעלמו מחייהם:

"אין לאב חילוני מה לתת לילדיו החרדים"

"אם אשכנע אותך שטובת הילדים הוא שתוותר עליהם- יש סיכוי שהיית משתכנע?"

נרטיבים אלה ממחישים את המעורבות הפעילה מצד דמויות מפתח בקהילה החרדים בסכסוך, תוך שימת דגש על הנזק הרב שעשוי ההורה היוצא בשאלה לחולל לילדיו. משתפטי המחקר שיתפו כי אלה מסרים קשים שהם חווים על בסיס יומיומי בעיקר מגורמים במסגרות החינוך של ילדיהם בחברה החרדית:

"אך אחד לא סופר אותי לא מסתכלים עליי"

"המוסדות החינוכיים מתנהלים כולם כאילו הוא ההורה היחידי כי אני לא קיימת"

"מבחינת העולם החרדי הוא בעל הכוח הילדים שלהם ואת לא קשורה אליהם"

"שלחו עסקנים חרדים ומיליונרים חרדים כדי לדבר איתי ולגרום לי להבין איזה נזק אני עושה לילדים"

"אם תגיע לבית משפט לא תראה את הילדים לעולם"

"לא נתנו לי להיות אבא של הילדים שלי שלחו עליי משגיחים הקהילה"

"מסגרות חינוכיות דורשים שיפסיק את הקשר עם הילדים"

"זה שיצאת בשאלה מראה כמה אתה לא יציב"

הממצאים מלמדים כי סכסוך הגירושין עולה, צף ומחלחל לתוך כלל המערכות בחיי המשפחה: החל מהמערכת הזוגית, דרך המערכת ההורית, מערכת המשפחה המורחבת, הקהילה והמערכות הפורמליות המעורבות (רווחה ומשפט). הקשר בין המערכות השונות הוא אינהרנטי ומרכזי להבנת מאפייני הסכסוך ועוצמתו. ניתן להסביר ממצא זה באמצעות תאוריית המערכות מעולם הטיפול המשפחתי. לפי תאוריית המערכות, הדינאמיקה המשפחתית מתעצבת לעיתים לנוכח העברה של אפקט מתת מערכת אחת במשפחה אל תת מערכת אחרת, באופנים שמכונים פיצוי וזליגה (Cox, Paley, & Harter, 2001). לפי היפותזת הזליגה, דפוסי רגש או התנהגות בתת-מערכת אחת ייטו לאפיין תת מערכות נוספות, למשל, התקת עוצמות שליליות מצד ההורה מהמערכת הזוגיות אל תת המערכת הורה-ילד. לחלופין, היפותזת הפיצוי גורסת כי ייטו להתקיים דפוסים מנוגדים של רגש והתנהגות בין תת מערכת אחת לשנייה, למשל, כאשר עקב קונפליקט בתת המערכת ההורית אחד ההורים יפנו אל ילדיו למילוי צרכיו הרגשיים של ההורה (Kouros, Papp, & Cummings, 2014). היפותזת הזליגה והפיצוי נחקרו בעיקר כניסיון להסביר כיצד היבטים חיוביים או שליליים של הקשר הזוגי ההורי מתפשטים אל הקשר הורה-ילד ומעצבים אותו (Kouros et al., 2014; Appel & Holden, 1998; Stover et al., 2012). עם זאת, קיים היעדר של מחקרים אודות היפותזה זו בהקשר של סכסוך גירושין בעצימות גבוהה.

המחקר הנוכחי מצביע על כך שסכסוך גירושין בעצימות גבוהה מופיע בכל אחת המערכות

הסובבות את בני הזוג והמשפחה. המחקר מלמד כי כאשר מתעורר במערכת הזוגית סכסוך בעקבות תהליך גירושין, העוצמות של הסכסוך מסלימות בעקבות זליגה בין תת המערכות השונות במשפחה ומחוצה לה. יתר על כן, ניתוח ממצאי המחקר ממחיש את התפקיד הפעיל והמוביל של החברה החרדית שביצירת סכסוך הגירושין והחרפתו ואת התופעה של ניכור קהילתי בהקשר ייחודי זה.

תמה 2: "אדם רשע שאין לו חלק בעולם הבא": חוויות הילדים כפי שאלה מצטיירות בניחות

המסמכים

ניתוח מעמיק של המסמכים ממחיש את חוויותיהם הקשות של הילדים אשר נמצאים במלכוד ייחודי כאשר אחד מהוריהם יצא בשאלה ומתקיים הליך גירושין. הילדים קרועים בין כמיהה

אדירה לקשר עם ההורה, הזדקקות גדולה כלפיו ומן הצד השני הם חיים בחברה בה המראה וההתנהלות של ההורה שהשתנה יושבת עבור הילדים בתבנית של "גוי" אדם זר מסוכן ומסכן. הפער בין השקפת עולמם ואורח החיים עליו חונכו ואליו התרגלו לבין זה הניבט אליהם מן ההורה היוצא בשאלה הוא גדול וקיצוני. מעורבות הקהילה החרדית בתהליך עשויה לחשוף את הילדים להסתוות כנגד ההורה היוצא בשאלה, לאיומים ולהבעת והפגנת זלזול פומבי. חוויות קשות אלה עשויות לחולל בלבול, בושה ואף לייצר תהליך של פגיעה בקשר הורה ילד.

"שאבא לא יבוא לבקר"

משפט אשר חזר על עצמו פעמים רבות הן בראיונות והן בניתוח המסמכים והעלה את הקושי הרב שחווים הילדים אל מול שמירת הסוד- הורה שיוצא בשאלה וחשיפת הסוד אל מול החברה תוך תחושות החשש והבושה הגדולה שחשיפה זו מעלה. הציטוט הבא מתוך פסק דין ממחיש את המקום הקשה אליו יכול להגיע ילד בתהליך של פגיעה בקשר הורה ילד בהקשר מורכב זה:

"בית המשפט: מה תרצה להיות כשתהיה גדול, פלוני?

פלוני: אני רוצה להיות מלך השופטים!

בית המשפט: למה אתה רוצה להיות מלך השופטים?

פלוני: כי אז לא הייתי נותן לילדים כמוני ללכת לאבא שלהם אם הוא מתנהג ככה."

(מתוך מפגש בית המשפט עם הילד פלוני)

המתודולוגיה של המחקר לא אפשרה התרשמות ישירה מהילדים אודות המלכוד הקשה בו הם נתונים, אך מהמעט שיוחס אל אותם ילדים במסמכים בעיקר ניתן להתרשם מקונפליקט קשה מנשוא אשר מציב את הילדים בפני מצב מסכן.

תמה 3: ההורה היוצא בשאלה: חוויה של הצטלבות מיקומי שוליים

הן ניתוח ראיונות עומק והן ניתוח המסמכים מעלה את מורכבות החיים הקשה של ההורה היוצא בשאלה: חוסר שייכות לקהילה, משאבים כלכליים מוגבלים, משאבים חברתיים מצומצמים, ללא מעגלי תמיכה. מתוך ממצאי מחקרים קודמים בתחום של סכסוכי גירושים בעצמות גבוהה ניכר כי הישארות בקונפליקט על ההורות מצריכה משאבים אדירים. לא ניתן להתעלם מרקע קודם של היוצאים בשאלה אשר לפעמים מלכתחילה ההורה התחיל מנקודה נמוכה יחסית מחינה משפחתית כלכלית וחברתית ותהליך היציאה בשאלה רק העצים את זה. הנרטיב הבא ממחיש את האופן בו היציאה בשאלה בעצם מרוקנת עבור היוצא את כל ה"יש" בחייו ומותירה אותו עם חלל עצום:

"את לא דתייה אין לך כלום... אין לך את אלוהים, אין לך חברים, אין לך משפחה, לא יהיו לך את הילדים, יש מספיק סיפורים מסביב כדי להבין מה זה אומר לעזוב את הדת"

חשוב להדגיש כי בהתבסס על ניתוח הראיונות עולה כי זה לא יש מאין- הרבה פעמים תהליך היציאה בשאלה והגירושין החל עוד טרם החתונה או בחתונה עצמה. המרואיינים שיתפו בחוויות קשות מאוד של בדידות, תלישות, חוסר חיבור וחוסר תמיכה ומצוקות גדולות מאוד עוד טרם תהליך היציאה בשאלה. השיתוף בחוויות קשות אלה רק ממחיש כמה מרוקנים מכוחות וממשאבים הגיעו היוצאים בשאלה אל התהליך.

מלבד המורכבות הרבה והצטלבות מיקומי שוליים של ההורה היוצא בשאלה אסור להתעלם מן ההשלכות של שלב היציאה בשאלה על ההורות. היציאה בשאלה מעצם היותה מצריכה משאבים רגשיים כלכליים חברתיים עצומים מצד היוצא בשאלה, הרבה פעמים מולידה תקופה של ניתוק של היוצא בשאלה- אחרי הניתוק קשה מאוד לשחזר את הקשר הורה-ילד

"אני יודע שאני אפסיד את הילדים אבל לפחות לא את עצמי"

"השלב הראשון הוא הישרדות, ואחר כך מאוחר מדי"

המרואיינים חלקו כי בשלב הראשון של היציאה בשאלה הם עסוקים בהישרדות נפשית וכלכלית ובעיקר מנסים להיחלץ מה"טפרים" של הקהילה החרדית. אולם עם התחזקותם מגיעה ההכרה כי בינתיים הילדים שלהם התרחקו מהם מאוד בחסות הקהילה החרדית .

תמה 4: קבלת החלטות בגין הקטינים

ניתוח המסמכים מעלה את הסוגיה הקשה של קבלת ההחלטות של המערכת במצבים מורכבים אלה. מצד המרואיינים עולה חוויה קשה של חוסר נראות מהמערכת וכן מחיקה שלהם כאנשים וכהורים והתבוננות אך ורק בילדיהם:

"הם לא הסתכלו עליי בכלל הדבר היחיד שעניין אותם זה הדת של הילדים"

"הם לא סמכו עליי מי שיוצא בשאלה הוא לא מאוזן אי אפשר לסמוך עליו"

"הדבר היחיד שעניין אותם זה שהילדים יהיו חרדים מעבר לזה לא עניין אף אחד כלום"

"מה ילד בן שנה צריך אוירה חרדית הוא צריך את ההורה שלו"

ניתוחי המסמכים מעלים את המוקד של אנשי המקצוע הן בתחום הרווחה והן בתחום המשפט בטובת הילד. מתוך ניתוח המסמכים עולה העיסוק הרכב בסיכון אותו חווים הילד מעצם כך שהם חיים בשני יקומים מקבילים, אורח חיים שונה בצורה מהותית ממה שהיו מורגלים אליו ולהתרשמות אנשי המקצוע מציב את הילדים בייסורים קשים. המענה עליו יש הסכמה נרחבת הוא כי ההורה היוצא בשאלה צריך לספק לילדים מסגרת דומה בערכיה ובאורחותיה עם מה

שמוכר להם אחרת הדבר פוגע בילדים. טובת הילד מנחה את קבלת ההחלטות של העוסית- וזו למרות שההכרה בחשיבות הקשר עם שני ההורים פועלת על מנת לוודא שההורה היוצא בשאלה יישר קו עם אורח החיים שאליו הילדים מורגלים

"על האב לקיים אורח חיים חרדי כאשר א שוהה איתו על מנת שלא תחיה בפיצול בין שני

העולמות בה הוריה חיים"

כלומר שינוי בהסדרי הראייה או החלטה על משמורת משותפת תלויה בהסכמת ההורה היוצא בשאלה לקיים אורח חיים חרדי כשהוא שוהה עם הילדים

האם ההורה היוצא בשאלה גורם לקונפליקט בעולם הרוחני דתי של הילדים? כי אז זה נחשב כמסכן את רווחת הילדים ומחבל בעיקרון המרכזי על פיו פועל בית המשפט עיקרון טובת הילד

"אדגיש, כי בכל תובענה למשמורת, חינוך או קביעת זמני שהות, טובת הילד היא עמוד

האש ועמוד הענן ומבחינת בית משפט זה, כל יתר השיקולים (לרבות שיקולים ואינטרסים של ההורים) מתגמדים, מתכופפים ומשתחווים לטובת הילד"

"גם המומחית אבחנה והבחינה, כי פלוני נמצא במצוקה נפשית קשה, לכוד בתווך בסכסוך

המר בין הוריו, מתרוצץ בין זה לזו, מתאמץ לרצות את שניהם ואינו יכול. מתח בלתי נסבל זה גובה מפלוני אנרגיות נפשיות אדירות שאינן עומדות לרשותו והוא נמצא באי ספיקה נפשית כרונית. עולמו של פלוני סוער ומוצף והוא חושש שמאב יאבד את אחד מהוריו, שמא יכעסו עליו וידחו אותו, שמא עולמו יתפרק ויתמוטט כליל"

דברי כב' השופט זילברג המנוח בע"א 209/54 שטיינר נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד ט

241, בעמ' 251 מול האותיות ה'-ו' (1954);

"מבחן טובת הילדים, לדעתי, לא יימלט בו אחד מן השנים: או שאינו שיקול רציני כלל,

או שמתחשבים בו, ובו בלבד, כגורם החלטי, מכריע, הדוחה (במקרה התנגשות) כל שיקול אחר.

פשרה לא תיתכן כאן; הוא אינו ניתן לחלוקה, ואין למזוג ולערבבו באיזה שהוא שיקול אחר. כי

משהתרומם המחוקק לדרגת התפיסה המודרנית - ובתפיסה מודרנית זו נוקטים חכמי ישראל זה

עידן ועידנים - כי הילד אינו 'אובייקט' של שמירה והחזקה להנאתו או לטובתו של אחד ההורים,

אלא הוא עצמו 'סובייקט', הוא גופו 'בעל-דין', בשאלה חיונית זו, הרי לא יתכן להתעלם מן

האינטרסים שלו בשום צירוף מסיבות שהוא, ולא יתכן כי נדחה אותם מפני 'זכות' של מישהו

אחר, ויהא זה האב או האם שלו."

הפסיקה קובעת כי "טובת הילד במובנה האידיאלי" מחייבת כי הילד יגדל במחיצת שני הוריו

במסגרת תא משפחתי יציב ואוהב, כאשר בעת פרידתם של ההורים, מחויב בית המשפט לקבוע

הסדר משמורת אשר יבטיח עד כמה שהדבר אפשרי שהילד יגדל במסגרת יציבה, במשמורתו של ההורה שנמצא מתאים יותר לשם כך, תוך שמירה, ככל שהדבר אפשרי, על קשר בין הילד לבין ההורה שאינו משמורן [רע"א 4575/00 פלונית נ' פלוני, פ"ד נה(2) 321, עמ' 331 ; בע"מ 10060/07 פלונית נ' פלוני, [פורסם בנבו] (02/10/2008)).

זה המקום להדגיש, כי הגם שמדובר בהכרעה בזרם החינוך של הילדים, אין בית המשפט מתערב בנושא הקשור לדת ו/או מידת האמונה של מי מההורים ואין בהכרעתו כדי להביע עמדה המצדדת בהורה זה או אחר. זכותם של ההורים לקבל החלטותיהם לגבי צורת החיים הדתיים שלהם ושל ילדיהם הקטינים. עם זאת, ככל שהקונפליקט בנושא זה עלול לסכן הילדים או טובתם הנפשית וההתפתחותית, אין מנוס מהכרעה שיפוטית. כאשר מדובר "בסיכון רגשי או התפתחותי" עיקר הכוונה הוא לבלבול שנגרם ועלול להיגרם לילדים בשל הבדלי הגישות השונות והקוטביות של ההורים ובין גישות שלו לגישות השונות של בתי הספר (ראה גם: ד. גוטליב, נושאים דתיים בקביעת משמורת ילדים וסדרי ראייה, רפואה ומשפט 16, 1997), להלן: "גוטליב").

כאשר הגיעו המקרים לבירור שיפוטי בפסיקה, מצאנו כי אכן שאלת הקונפליקט בין דרך החינוך בבתי הספר לבין דרך החינוך בחייו של הילד, היא השאלה המהותית (בה"א הידועה) שכל הערכאות שואלות עצמן ועוסקות בה (לרבות בית הדין הרבני, בית המשפט לענייני משפחה ובית המשפט העליון). במסגרת שאלה זו, יש משקל רב לרצון הילד ולתחושתו מחד גיסא וליכולותיו לתמרן ולהתפתח כראוי בתוך הדילמות המוסריות, הערכיות והדתיות שעלולות להיווצר בקרבן, מאידך גיסא. כן יש לציין עמדות חלק מהפוסקים לפיהן, לזכות הגלעינית של המשמורת ישנה השפעה גם על קביעת זרם החינוך (לכיוון הצד של ההורה המשמורן).

ניתן לראות כי אין סטנדרטיזציה באופנים בו מתנהלות המערכות מול מקרים אלה ויש מקרים בהם בית המשפט הדגיש את האחריות של החברה החרדית בתהליך הניכור ואת זכויות ההורה היוצא בשאלה:

" האם, משפחתה, והקהילה הנמצאת מאחוריה הם הגורמים לניכור ההורי. לילדים יש רק זוג הורים אחד בעולם. לא ניתן לעקור את הילדים מאביהם. ניסיונה של האם לעשות כן, באופן שבו היא כופה על הילדים לקרוא לבן הזוג החדש שלה 'טאטע', הוא מנוגד לדין הישראלי ולזכויות הילדים על-פי אמנת האו"ם". האם רוצה להותיר את הילדים סגורים בחברה החרדית, ובית המשפט חייב להתערב משום שהדבר פוגע בילדים

הוכח בעליל כי למוטיבציה הדתית של האם יש גיבוי, הן מאחיה, הן מבעלה, הן ממשפחתה המורחבת והן מכל החברה החרדית הסובבת. גם אם אלה הנתונים החברתיים הסוציולוגיים של החברה החרדית, אין זאת אומרת כי בית המשפט יכפוף את ראשו, ויש שיאמרו שייכנע לתכתיב

זה. בית המשפט רואה את עצמו כ'אביהם של קטינים'. ככזה, יעשה בית המשפט את כל הנדרש – באמצעים החוקיים העומדים לרשותו – כדי למנוע את סרבנות הקשר ואת הניכור ההורי”.

סיכום והמלצות

המחקר הנוכחי ביקש להעמיק ולהעשיר את הידע הקיים בישראל ביחס לתופעה של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה בחברה החרדית כאשר יש הורה שיוצא בשאלה. ניתוח הנרטיבים התמקד בשני מקורות מידע מרכזיים: ראיונות עומק עם יוצאים בשאלה וניתוח מסמכים מעולם המשפט ועולם הרווחה. הניתוח העלה ארבע תמות מרכזיות: תפקיד הקהילה החרדית, המילכוד בו נתונים הילדים, הצטלבות מיקומי השוליים של ההורה היוצא בשאלה וקבלת ההחלטות הממסדית במקרים מורכבים אלה. בפרק זה אסכם את הממצאים המרכזיים שעלו בפרק הקודם ואצביע על מספר מסקנות מרכזיות הנובעות מממצאים אלה.

ראשית, ממצאי המחקר מצביעים על המושג ניכור קהילתי כמושג מרכזי ומעצב בהקשר לש סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה כאשר אחד מההורים יוצא בשאלה. מתוך הפרספקטיבות השונות שנבחנו במחקר הנוכחי עולה התפקיד המרכזי אותו לוקחת החברה החרדית בתהליך הסכסוך גירושין. פעולותיה של החברה החרדית מכוונות לשמירה של הילדים בתוך החברה החרדית ומונעות מן הפחד שמא תהליך היציאה שאלה של ההורה יהווה סיכון עבור החברה החרדית בכלל והילדים בפרט. הסכסוך והקונפליקט הקיימים במערכת הזוגית זולגים וגולשים אל תוך המערכות הבלתי פורמאליות והפורמאליות הסובבות את הזוג ונראה כי אלה יוצאים משליטתם והופכים לנחלה ולשיטתה של החברה החרדית. תפקיד מיוחד ניתן לראות למוסדות החינוכיים של הילדים בתהליך זה, מעורבות אשר יש לה השפעה מכרעת לא רק על ההורה היוצא בשאלה אלא אף על חייהן וחוויותיהם של הילדים המעורבים. יש לציין כי מדובר בתהליכים דו כיוונים כאשר הדינמיקה והמעורבות של החברה החרדית בהחלט משפיעה גם בזירה של מקבלי ההחלטות, ומצד שני הסכסוך שזולג למערכות מסביב לזוג חוזר ומשפיע על כל המערכות האחרות גם כן, ועל ידי כך למעשה מחמיר את הקונפליקט והקושי. ממצא זה חשוב הן לאבחון המצב של סכסוך גירושין בעצימות גבוהה, שצריך לכלול מדדים הנוגעים לכל המערכות הסובבות את הזוג ולא רק למה שמתרחש בין בני הזוג, והן להבנה שהתערבויות מקצועיות בתחום זה עלולות לעיתים להחריף את הסכסוך. אין לגזור מכך מסקנה כי אין לבצע התערבויות בתחום זה, אלא שיש לקחת זאת בחשבון בעריכת ההתערבויות השונות.

שנית, המחקר הנוכחי מצביע על המצוקה הרבה בה נתונים ילדים במצבים אלה. אומנם המתודולוגיה של המחקר לא איפשרה בחינה מעמיקה של פרספקטיבת הילדים אולם מתוך ניתוח המסמכים אל ניתן להתעלם מהמצוקה התהומית ובקשה בה נתונים הילדים במצבים אלה כאשר הם בעצם נקרעים בין כמיהתם העזה לקשר עם הורה אהוב לבין הפיכתו עברם לדמות שנתפסת בחברה אליה הם שייכים דמות מסוכנת ולא מוכרת. ממצאי המחקר מלמדים כי לפגיעה בקשר הורה-ילד יש השלכות שליליות ניכרות על הילד, ואף מצביעים כי מדובר בהתעללות רגשית בילדים. המחקר מלמד כי עצם החשיפה לסכסוך הקשה בין ההורים לאורך זמן ובעוצמות גבוהות מהווה מצב טראומה מתמשך עבור הילד, וכתוצאה ממנו הילד חווה מצוקה נפשית משמעותית. המצב הקשה בו נתון ההורה היוצא בשאלה, כפי שזה משתקף מהתמה השלישית ממחיש את המצוקה הרבה הן של הילד והן של ההורה במצבים מורכבים אלה.

התמה הרביעית ממחישה כי אין כיום בשטח פרקטיקה מובנית וברורה לטיפול במקרים של פגיעה בקשר הורה-ילד במצבים של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה בכלל, ובחברה החרדית בפרט. הקושי המשמעותי ביותר נוגע לכך כי אין כיום סטנדרטיזציה בנוגע להמשגות הקיימות ביחס לתופעה זו, בעיקר ניכור הורי מול סרבנות קשר. לפיכך קיימת שונות גדולה מאוד באבחונים ובהערכות של מקרים אלה ולא פעם אופן ההערכה תלוי בתפיסה של העובדת ובהכשרה שהיא עברה. עוד ציינו משתתפי המחקר כי המערכות המקצועיות השונות מתבססות על כאלה שטוענים למומחיות מה שמייצר כאוס וקושי נוסף בהתמודדות עם מקרים אלה. יתר על כן, משתתפי המחקר הדגישו כי המושג ניכור הורי תפס ממדים מדאיגים ומשתמשים בו באופן לא מותאם ולא אחראי במערכות השונות על ידי גורמים שונים. וכן לא פעם גם נוצרים פיצולים וקושי בסנכרון בין המערכות. בנוסף, משתתפי המחקר העלו את הסבירות כי אנשי המקצוע אף הם נתונים ללחצים קשים של החברה החרדית ממצא אשר מצטרף אל שורת מחקרים אשר ממחישה את המילכוד של אנשי מקצוע במצבים מאתגרים מעין זה.

לצד זאת ניתן למצוא שלוש הסכמות מרכזיות ביחס לדרכי ההתמודדות וההתערבויות המקצועיות במצבים אלה: ראשית, עלתה הסכמה כי ילדים זקוקים לקשר עם שני ההורים שלהם. עוד הסכימו ביניהם משתתפי המחקר כי עקרון מנחה זה של קשר עם שני ההורים נכון וטוב מלבד מקרים בהם יש התעללות של הורה כלפי ילד. שנית, עלתה הסכמה נרחבת בקרב משתתפי המחקר כי התערבות מועילה היא כזאת שמכילה שיתופי פעולה בין אנשי מקצוע, בין ארגונים ושירותים שונים, אינטרדיסציפלינריים. שלישית, עלתה הסכמה כי כל התערבות צריכה לכלול הרבה משאבים ותשומות של המערכת על מנת לתת מענה לכלל המערכת המשפחתית וגם לחלקים בה, ובכלל זה הדרכה לאנשי המקצוע.

המלצות לפרקטיקה ולמדיניות

בהסתמך על ממצאי המחקר שהוצגו לעיל ולסקירת הספרות שהוצגה נבקש להציג את ההמלצות הבאות:

ראשית, הקמת מרכז רב תחומי להתערבויות במקרים אלה, שיכלול אנשי מקצוע מתחומים של רווחה ומשפט. מול המשפחה צריך לעבוד צוות רב מקצועי שיתכנן ביחד את ההתערבות על כל שלביה. אין הכוונה למרכז התערבות חירומי אלא למרכז טיפולי ארוך טווח שיתמחה בטיפול במצבים של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה. אין הכרח להקים מרכזים חדשים אלא לחשוב אילו מרכזים קיימים כיום שניתן לפתח אצלם מומחיות זאת, למשל תחנות ליעוץ נישואין וטיפול משפחתי או למשל מרכזי הורים ילדים.

שנית, יש צורך ביצירת תחום מומחיות בטיפול בתחום זה, תוך השקעה בהכשרה מתאימה. מומחיות זו צריכה להתבסס על שלושה עולמות תוכן: טיפול משפחתי, התעללות בילדים וטראומה. ממצאי המחקר הנוכחי מלמד כי מי שמתאימים להוביל את התחום של הטיפול בתחום זה הם עובדים סוציאלים לסדרי דין.

שלישית, דרושה השקעה של משאבים כספיים על מנת לפתח וליעל את ההתערבות וההתמודדות עם מקרים אלה. לא ניתן לטפל במקרים אלה במשאבים "הרגילים". כך למשל לא פעם משפחה אחת צריכה מספר מטפלים, יש צורך בהדרכה ייחודית לעובדים, ישיבות תיאום בין אנשי המקצוע ועוד. לפיכך, תחום זה דורש השקעת משאבים מיוחדת.

רביעית, רצוי לייצר סטנדרטיזציה בתחום על מנת למנוע שימוש לא מקצועי במושגי היסוד וחוסר אחידות בתחום. יש חשיבות בעניין זה לפתח פרוטוקול התערבות ובכלל זה תע"ס שיתייחס לתחום.

חמישית, יש להמשיך ולפתח מחקר בתחום, בעיקר מחקר שיעקוב אחר יעילות של התערבויות ומחקר כמותי שימדוד את היקף התופעה.

באופן ספציפי יותר בהקשר של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה כאשר אחד מההורים יוצא בשאלה, למחקר הנוכחי מספר המלצות ומסקנות מרכזיות:

1) המחקר הנוכחי הדגיש את **תהליך הניכור הקהילתי** אשר מתקיים בהקשר של סכסוך גירושין בעצימות גבוהה כאשר אחד מההורים יוצא בשאלה. לתהליך הניכור הקהילתי דינאמיקה הרסנית במיוחד כלפי ההורה היוצא בשאלה כאשר כוחות פורמליים ולא פורמליים כאחד פועלים כנגדו. ההצצה הייחודית שניתנה לתופעה זו במסגרת המחקר הנוכחי באמצעות מחקר מפרספקטיבות שונות מאפשרת הבנה מדויקת יותר ביחס

לאתגרים הרבים הצפויים לאנשי מקצוע הן מתחומי הרווחה והן מתחום המשפט בבואם להתמודד עם הקשר ייחודי זה.

(2) כתוצר ישיר לזרקור שהופנה במסגרת המחקר הנוכחי לתהליך הניכור הקהילתי יש הכרח **כי תוכניות הכשרה לאנשי מקצוע** שונים אשר מתמודדים ופועלים מול מקרים מאתגרים אלה של סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה כאשר אחד מההורה יוצא בשאלה יכירו וילמדו את הדינאמיקה של ניכור קהילתי ואת האסקלציה אותה היא מקדמת בתהליכים מאתגרים אלה.

(3) שילוב של תופעת הניכור הקהילתי בהכשרתם של אנשי מקצוע היא הכרחית במיוחד נוכח **היעדר כל מסמך פורמלי בנושא**- נכון להיום אין במדינת ישראל כל מסמך מדיניות, נהלים או חוזרי מנכל ביחס להתמודדות עם סכסוכי גירושין בעצימות גבוהה כאשר אחד מההורים יוצא בשאלה. המחקר הנוכחי מדגיש את הנזקים הרבים הטמונים בתהליך הניכור הקהילתי ואת ההכרח לשינוי מדיניות בהקשר זה.

(4) מתוך ממצאי המחקר עולה שאלה בוערת אשר מצריכה התמודדות דחופה: האם נכון כי הדיונים במקרים מורכבים אלה יתקיימו ברשות מקומית או עיר בה נמצאת הקהילה החרדית אשר לוקחת חלק פעיל בסכסוך? חשיבה על **פרקטיקה אשר מותאמת לתהליך הניכור הקהילתי** הינה הכרחית על מנת למנוע פגיעה בהורים ובילדים המעורבים.

(5) טיפול מעמיק בהבנת התופעה מול הגורמים הרלוונטיים השונים תאפשר שיפור של השירותים הניתנים במצבים אלה והתמקדות בטובת המשפחה והילדים בתוכה אל מול המצב הנוכחי בו פעמים רבות תהליך הניכור הקהילתי יוצר רעשי רקע אשר עשויים לפגוע באופן בו ניתנים השירותים לילדים ולמשפחות. מעבר להתאמת שירותי הרווחה למקרים מורכבים אלה, נוכח המעורבות האינטנסיבית של החברה החרדית חשוב לקדם **דיונים משפטיים מהירים** במקרים אלה.

רשימת מקורות

- אגודת הלי"ל. (2019). כפי שאוחזר מתוך <https://www.hillel.org.il/he/>
- אנגלברג, א., ונוביס-דויטש, נ. (2010). הסרת הקסם מהאהבה הרומנטית והשבתו לחיק המשפחה: ספרי הדרכה דתיים לזוגיות בהתמודדות עם "אתגרי תרבות המערב". *סוציולוגיה ישראלית*, יב(1), 111-133.
- ברזילאי, ש. (2004). דרך החול: תופעת היציאה לשאלה מהחברה החרדית מאז קום המדינה ועד שלהי שנות התשעים. *סוציולוגיה ישראלית*, 1, 91-117.
- דעת אמת. (2019). אוחזר מתוך <http://daatemet.org.il/he/>
- דורון, ש. (2010). "חזרה בתשובה" ו"יציאה בשאלה": טקסי מעבר וטקסי הגדרה אישיים. *סוגיות חברתיות בישראל*, 9, 53-90.
- דורון, ש. (2013). עזיבת העולם החרדי כמפגש בין מודלים חברתיים-דתיים. *סוציולוגיה ישראלית*, יד(2), 373-390.
- יובל, י. (1988). *שפינוזה וכופרים אחרים*. תל אביב, ישראל: ספרית פועלים בע"מ.
- Adikaram, A. S. (2017). Coping with Harassment at Workplace: Case of Divorced Women.
- Afifi, T. D., Davis, S., Denes, A., & Merrill, A. (2013). Analyzing divorce from cultural and network approaches. *Journal of Family Studies*, 19(3), 240-253.
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of marriage and family*, 62(4), 1269-1287.
- Amato, P. R., Kane, J. B., & James, S. (2011). Reconsidering the "good divorce". *Family relations*, 60(5), 511-524.
- American Bar Association. (2005). High conflict custody cases: Reforming the system for children. *Family Court Review*, 39(2), 146-157.
- Baker, A. J. (2007). Knowledge and attitudes about the parental alienation syndrome: A survey of custody evaluators. *The American Journal of Family Therapy*, 35(1), 1-19.

- Band-Winterstein, T., & Freund, A. (2018). "Walking Between the Raindrops": Intimate Partner Violence in the Ultra-Orthodox Society in Israel From Social Workers' Perspective. *Journal of interpersonal violence, 33*(19), 3001-3024.
- Barth, A., & Ben-Ari, A. (2014). From wallflowers to lonely trees: Divorced ultra-Orthodox women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage, 55*(6), 423-440.
- Berger, R. (2015). Challenges and coping strategies in leavening an ultra-Orthodox community. *Qualitative Social Work, 14*(5), 670-686.
- Blank, G. K., & Ney, T. (2006). The (de) construction of conflict in divorce litigation: A discursive critique of "parental alienation syndrome" and "the alienated child". *Family Court Review, 44*(1), 135-148.
- Brinkgreve, C. (2003). 'Changing Childhood: A Retrospective Study of Post-Divorce Family Life in the Netherlands'. *The Netherlands' Journal of Social Sciences, 39*(1).
- Buchbinder, E., & Shoob, T. (2013). Essential partnership: Child welfare officers' perceptions of cooperation with Rabbis in the Ultra-Orthodox Jewish community in Israel. *Journal of Social Service Research, 39*(2), 204-217.
- Burton, A. M. (2017). *The Experience of LDS Women Receiving Community Support and Caring for Themselves in the Stages of Divorce* (Doctoral dissertation, Virginia Tech).
- Cohen-Almagor, R. (2018). Discrimination against Jewish Women in Halacha (Jewish Law) and in Israel. *British Journal of Middle eastern studies, 45*(2), 290-310.
- Deguara, A. (2019). Sexual morality and shame among catholics whose lifestyle does not conform to church teaching. *Sexuality & Culture, 1*-18.
- Ellison, C. G., Wolfinger, N. H., & Ramos-Wada, A. I. (2013). Attitudes toward marriage, divorce, cohabitation, and casual sex among working-age Latinos: Does religion matter?. *Journal of Family Issues, 34*(3), 295-322.

- Everett, C., & Jenks, R. (2018). *Divorce, Annulments, and the Catholic Church: Healing Or Hurtful?*. Routledge.
- Fotheringham, S., Dunbar, J., & Hensley, D. (2013). Speaking for themselves: Hope for children caught in high conflict custody and access disputes involving domestic violence. *Journal of family violence*, 28(4), 311-324.
- Francia, L., Milliar, P., & Sharman, R. (2019). Mothers and fathers' experiences of high conflict past two years post separation: A systematic review of the qualitative literature. *Journal of Child Custody*, 18(2), 170-196.
- Frankenthaler, L. (2004). *Leaving Ultra-Orthodox Judaism* (Doctoral dissertation, The Hebrew University of Jerusalem).
- Frankenthaler, L. (2015). Dialogical deconversion: Understanding undercover infidelity.
- Freund, A., & Band-Winterstein, T. (2013). Between tradition and modernity: Social work-related change processes in the Jewish ultra-orthodox society in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 37(4), 422-433.
- Friedlander, S., & Walters, M. G. (2010). When a child rejects a parent: Tailoring the intervention to fit the problem. *Family Court Review*, 48(1), 98-111.
- Greif, G. L., & Deal, K. H. (2012). The impact of divorce on friendships with couples and individuals. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(6), 421-435.
- Harding, K. J. (2010). *Narratives of Exclusion: Toward a Pastoral Theology of Community* (Doctoral dissertation).
- Hacker, D. (2008). A legal field in action: the case of divorce arrangements in Israel. *International Journal of Law in Context*, 4(1), 1-33.
- Hacker, D. (2012). Religious tribunals in democratic states: Lessons from the Israeli rabbinical courts. *Journal of Law and Religion*, 27(1), 59-81.

- Hoy, A. (2018). Invisibility, illegibility, and stigma: The citizenship experiences of divorced gays and lesbians. *Journal of Divorce & Remarriage*, 59(2), 69-91.
- Jenkins, K. E. (2010). In concert and alone: Divorce and congregational experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(2), 278-292.
- Johnston, J. R. (1992). High-conflict and violent parents in family court: Findings on children's adjustment, and proposed guidelines for the resolution of custody and visitation disputes. *Section III: Proposed guidelines for custody and visitation for cases with domestic violence. Corta Madera, CA: Center for the Family in Transition.*
- Johnston, J. R., & Kelly, J. B. (2004). Rejoinder to Gardner's "Commentary on Kelly and Johnston's 'The alienated child: A reformulation of parental alienation syndrome'". *Family Court Review*, 42(4), 622-628.
- Johnston, J. R., Lee, S., Olesen, N. W., & Walters, M. G. (2005). Allegations and substantiations of abuse in custody-disputing families¹. *Family Court Review*, 43(2), 283-294.
- Kalmijn, M., & Dronkers, J. (2015). Lean on me? The influence of parental separation and divorce on children's support networks in four European countries. *Zeitschrift für Familienforschung/Journal of Family Research*, 27(1), 21-42.
- Kasher, A., & Biderman, S. (1990). Why was Baruch de Spinoza excommunicated?. In *Sceptics, Millenarians and Jews* (pp. 98-141). Brill.
- Kołodziej-Zaleska, A., & Przybyła-Basista, H. (2016). Psychological well-being of individuals after divorce: The role of social support.
- Konieczny, M. E. (2016). Individualized Marriage and Family Disruption Ministries in Congregations: How Culture Matters. *Sociology of Religion*, 77(2), 144-170.

- Kramrei, E., Coit, C., Martin, S., Fogo, W., & Mahoney, A. (2007). Post-divorce adjustment and social relationships: A meta-analytic review. *Journal of Divorce & Remarriage*, *46*(3-4), 145-166.
- Lampraki, C., Jopp, D. S., Spini, D., & Morselli, D. (2019). Social loneliness after divorce: time-dependent differential benefits of personality, multiple important group memberships, and self-continuity. *Gerontology*, *65*(3), 275-287.
- Ma, L., Rizzi, E., & Turunen, J. (2019). Childlessness, sex composition of children, and divorce risks in China. *Demographic Research*, *41*, 753-780.
- Marotta, S. A., & Ladin, K. (2019). Marital privilege: Bias against divorced patients in medical decision-making. *Group Processes & Intergroup Relations*, 1368430219843997.
- Marquardt, E. (2005). *Between two worlds: The inner lives of children of divorce*. New York, NY, US.
- Masters, K. B. (2015). *Women adrift: familial and cultural alienation in the personal narratives of Francophone women* (Doctoral dissertation).
- McNamee, C. B., & Smyth, L. (2019). The Different Roles of Parents and Friends: Support for Divorce and Repartnering Following Martial Dissolution among Latina and White Women. *Sociological Perspectives*, *62*(2), 186-199.
- Mejos, D. E. A. (2007). Against alienation: Karol Wojtyla's theory of participation.
- Meler, T. (2015). "I Do What I Please, but Even So, I See a Psychologist" Palestinian Divorced and Widowed Mothers in Israel. *Journal of Middle East Women's Studies*, *11*(3), 306-324.
- Nadan, Y., & Ganz, Z. (2018). Perspectives of ultra-Orthodox children in Israel on risk and protection: The intersection of culture, religion, spirituality, and socio-political context. *Childhood*, *25*(3), 325-339.

- Nadan, Y., Gemara, N., Keesing, R., Bamberger, E., Roer-Strier, D., & Korbin, J. (2018a). 'Spiritual Risk': A Parental Perception of Risk for Children in the Ultra-Orthodox Jewish Community. *The British Journal of Social Work*.
- Nadan, Y., Roer-Strier, D., Gemara, N., Engdau-Vanda, S., & Tener, D. (2018b). In the eyes of the beholder: Parental and professional value mismatch in child risk and protection in two communities in Israel. *International Journal of Psychology, 53*, 23-33.
- Nica, A. A. (2018). Exiters of Religious Fundamentalism: Reconstruction of Identity, Social Relationships and Support, and Meaning Related to Well-Being.
- Ozzano, L. (2009). Religious fundamentalism and democracy. *Politics and Religion Journal, 3*(1), 127-153.
- Novis-Deutsch, N. (2019). "God's Operating Manual": Marriage Theologies in Ultra-Orthodox and Evangelical Marital Guidebooks. *Journal of Family History*.
- Novis-Deutsch, N., & Engelberg, A. (2012). Meaning making under the sacred canopy: The role of Orthodox Jewish marriage guidebooks. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion, 8*.
- Paprzycka, E., Polec, W., & Mianowska, E. (2019). Religiosity as a (Non-) Necessary and (Non-) Sufficient Condition for the Permanence of Marriage. Conditions for the Decision to Divorce in Poland. *Journal of Divorce & Remarriage, 1-22*.
- Parker, L. (2016). The theory and context of the stigmatisation of widows and divorcees (janda) in Indonesia. *Indonesia and the Malay World, 44*(128), 7-26.
- Pearlin, L. I., Schieman, S., Fazio, E. M., & Meersman, S. C. (2005). Stress, health, and the life course: Some conceptual perspectives. *Journal of Health and Social Behavior, 46*(2), 205-219.
- Perry, S. (2018). Their Fault, Not Mine: Religious Commitment, Theological Conservatism, and Americans' Retrospective Reasons for Divorce. *Religions, 9*(8), 238.

- Rex, R. (2006). *Henry VIII and the English reformation*. Macmillan International Higher Education.
- Rix, R. C. (2019). The contribution of divorce to parental self-efficacy and perception of parenting among divorced parents: A qualitative study.
- Shaffir, W. (1991). Conversion experiences: newcomers to and defectors from orthodox Judaism. *Tradition, innovation, conflict: Jewishness and Judaism in Contemporary Israel*, 173-202.
- Shulman, J. (2008a). What Yoder wrought: religious disparagement, parental alienation and the best interests of the child. *Vill. L. Rev.*, 53, 173.
- Shulman, J. (2008b). The Outrageous God: Emotional Distress, Tort Liability, and the Limits of Religious Advocacy. *Penn St. L. Rev.*, 113, 381.
- Simonič, B., & Klobučar, N. R. (2017). Experiencing positive religious coping in the process of divorce: A qualitative study. *Journal of religion and health*, 56(5), 1644-1654.
- Stewart, A. J., Copeland, A. P., Chester, N. L., Malley, J. E., & Barenbaum, N. B. (1997). *Separating together: How divorce transforms families*. Guilford Press.
- Symoens, S., Van de Velde, S., Colman, E., & Bracke, P. (2014). Divorce and the multidimensionality of men and women's mental health: The role of social-relational and socio-economic conditions. *Applied Research in Quality of Life*, 9(2), 197-214.
- van der Wal, R. C., Finkenauer, C., & Visser, M. M. (2019). Reconciling Mixed Findings on Children's Adjustment Following High-Conflict Divorce. *Journal of Child and Family Studies*, 28(2), 468-478.
- van Hooff, J., & Aeby, G. (2018). Who gets custody of the friends? Online narratives of changes in friendship networks following relationship breakdown. *Families, Relationships and Societies*.

- Vollebergh, A. (2016). *Strange neighbors: Politics of 'living together' in Antwerp* (Doctoral dissertation, Amsterdam Institute for Social Science Research).
- Wilder, S. E. (2016). Predicting adjustment to divorce from social support and relational quality in multiple relationships. *Journal of Divorce & Remarriage, 57*(8), 553-572.
- Zitter, L. (2018). *A Phenomenological Analysis of Changing Prejudice Among Defectors of Closed Faith Groups* (Doctoral dissertation, Walden University).
- Zare, S., Aguilar-Vafaie, M. E., Ahmadi, F., & Mirzaei, Y. (2019). Paving the Way for a Normal Life: A Qualitative Study of Coping Strategies among Iranian Divorced Women. *Journal of Divorce & Remarriage, 60*(4), 270-282.